

Estudio do material arqueolóxico procedente da villa romana de Noville (Mugardos, A Coruña)

FERMIN PEREZ LOSADA (Univ. Vigo)

coa colaboración de

JUAN NAVEIRO LOPEZ (Univ. Santiago)

FRANCISCO DOVAL GALAN (Univ. Santiago)

LADISLAO CASTRO PEREZ (Univ. Vigo)

JOSE MANUEL VAZQUEZ VARELA (Univ. Santiago)

CARLOS FERNANDEZ RODRIGUEZ (Univ. Santiago)

1.- Introducción

A villa romana de Noville ubícase sobre a mesma liña costeira nunha pequena enseada da marxe norte da península de Ares, xusto enfrente á cidade de Ferrol¹. Administrativamente pertence ó lugar de Monte, parroquia de Franza, concello de Mugardos.

O xacemento, a pesar de ser coñecido a nivel bibliográfico desde os anos vinte e ter sufrido diversas "exploracións" arqueolóxicas na década dos corenta e sesenta² non foi obxecto de intervencións científicas ata 1988, ano da realización da 1ª campaña de excavacións baixo a dirección do que suscribe, traballos que tiveron a súa continuación no ano seguinte nunha 2ª campaña, abrangendo un total duns 430 m² excavados, dos que 290 m² corresponden á área intermareal e os 140 m² restantes ás catas abertas no interior das fincas costeiras. Os materiais que se estudian a continuación proceden na súa totalidade destas dúas campañas de excavación.

O noso obxectivo neste artigo é exclusivamente o estudio do material arqueolóxico aparecido no xacemento; agora ben, dado que a análise das estruturas constructivas, estratigrafía, etc. do mesmo permanece practicamente inédito³, resulta necesario proceder previamente a un resumo dos resultados obtidos nestes aspectos, para así poder contextualizar correctamente os diversos achados.

A nivel de estruturas (FIG. I), as excavacións confirmaron, en efecto, a presenza do edificio principal dunha importante villa tardorromana, construción conformada por tres naves dispostas en U sobre un patio central aberto ó mar. Esta tipoloxía, ben coñecida no mundo rural romano, encaixa perfectamente na categoría das chamadas villae lineais nórdicas, e, dentro desta, no subtipo de villa de patio ou courtyard

¹ Coordenadas 29TNJ627120 (U.T.M.) e 43° 27'24''N., 8° 13'26''O. (xeográficas) da folia 5-4 (21) escala 1:50000 do *Servicio Geográfico del Ejército*.

² CARRE ALDAO, E.: *Provincia de la Coruña*, vol.II, en CARRERAS CANDI (dir.): *Geografía General del Reino de Galicia*, Alberto Martín, Barcelona, s/d., p. 885; RODRÍGUEZ FRAIZ, A.: "La Península de Montefaro y los Romanos", *El Telemétrico*, publicación do *Regimiento de Artillería de Costa de El Ferrol*, Ferrol, 15 de maio de 1948, pp. 3-6 e COUCEIRO, Mario: "Restos de una villa romana en Noville (El Seijo)", *La Noche*, Santiago, 16/Agosto/1966.

³ PÉREZ LOSADA, F.: *Excavacións arqueolóxicas no xacemento romano de Noville (Franza, Mugardos, A Coruña)*, Informe preliminar de campaña 1988, Informe inédito depositado na Xunta de Galicia, Santiago, 1989; IDEM.: *Excavacións arqueolóxicas na villa romana de Noville (Franza, Mugardos, A Coruña)*. Informe preliminar da campaña 1989, Informe inédito depositado na Xunta de Galicia, Santiago, 1990. De momento, só se atopan publicados ou en vías de publicación dous pequenos resúmenes por campaña (IDEM.: "Noville (Franza, Mugardos, A Coruña)", *Arqueoloxía/Informes (Campaña 1988)*, 2, Xunta de Galicia, Santiago, 1991, pp. 87-91; IDEM.: "Excavación, prospección xeofísica e consolidación da villa romana de Noville", *Arqueoloxía/Informes (Campaña 1989)*, 3, Xunta de Galicia, Santiago, no prelo) así como un estudio parcial da área do hipocausto (IDEM.: "Hipocaustos na Galicia romana", *Gallaecia*, 13, Univ. Santiago, no prelo).

house. Toda a parte norte do edificio atópase actualmente en área de dominio intermareal (sectores A e B); a pesar disto, foi posible exhumar na cabeceira da nave leste (sector A) unha importante sala nobre rematada en ábside semicircular. A nave oeste, máis extensamente excavada, prolóngase pola área intermareal (sector B) conformando diversas estancias de complexa interpretación, dado o seu nivel de arrasamento. Xa en terra firme, o sector medio desta nave defínese como outra zona nobre con varias estancias dotadas de calefacción por hipocausto, do que tamén foi exhumado o seu correspondente *praefurnium* ou forno central de aquecemento (cata 1). Na presumible esquina suroeste do edificio -a nave prolóngase cara o sur- foi excavada parcialmente unha probable cociña caracterizada pola presenza dun grande basamento circular de forno culinario, así como un pequeno sector do corredor transversal da construción (cata 2). Este corredor é precisamente o que foi cortado pola cata 4, onde apareceron os dous grandes portóns de acceso ó patio do edificio. A cata 3 resultou estéril a nivel de estruturas.

A nivel estratigráfico, compre suliñar que toda a área excavada presenta un único nivel de ocupación formado por pavimentos ou sedimentos de ocupación (Niv. III), sobre o que se superpón un importante nivel de derrube e abandono (Niv. II), todo selado por unha potente camada de terra vexetal (Niv. I). Por baixo do nivel de ocupación aparecen ás veces diversos estratos de nivelación ou preparación de pavimentos (Niv. IV) e, xa por último, a rocha nai de xistos alterados (Niv. V). Evidentemente os niveis férteis a nivel de achados arqueolóxicos son o III, en menor medida o II, e, esporádicamente, tamén o I e o IV.

Compre suliñar, por último, que os traballos de excavación propiamente ditos foron acompañados de sendas campañas de prospección xeofísica, detectando importantes anomalías que, amais de refrenda-la planimetría do edificio principal, tamén confirmaron a presenza doutras construcións nas inmediacións do edificio principal, polo de agora aínda non excavadas⁴.

2.- Material de construción

No transcurso das dúas campañas foi atopado un número considerable de materiais de construción tanto *in situ* como, sobre todo, no nivel II de derrube da construción. Atendendo ó material de base poden ser distinguidos os seguintes grupos:

A) Materiais pétreos

Todo o aparello da edificación está construído en cachotería irregular de xisto mais ou menos alterado que é a pedra local existente no lugar, incluída dentro da unidade litolóxica denominada "xistos de Ordes". En puntos vitais da construción (*praefurnium*, basamento do forno culinario, posible muro ou dique de contención mariña, soleiras e xambas de portas) aparece, sin embargo, alternada co uso do granito en forma de sillares mais ou menos traballados. O tipo de granito utilizado é na súa maioría de grao medio/grosso, actualmente moi erosionado e con clara tendencia á disgregación superficial. Dado que este material non aparece no xacemento e proximidades, necesariamente foi procurado noutros lugares, sendo os puntos mais próximos de abastecemento a zona de Montefaro ó oeste (5 Kms. de distancia), Neda ó leste (10 Kms.) ou ben ó outro lado da ría, ó oeste do Ferrol.

Neste material foi atopado un conxunto de tres basas ou capiteis de columna (FIG. II, 1-3), localizadas caídas no nivel II da parte leste do corte do talude costeiro do sector B, dato que nos incita a pensar que o patio da *villa* debeu de ter, polo menos neste fronte, e posiblemente tamén nos outros dous, unha galería columnada, tal como é común neste tipo de construción. A pesar da súa similitude tipolóxica, as tres pezas presentan diferentes tamaños e módulos de fuste (medidas en cms.):

⁴ Véxase, para a campaña de 1988, PÉREZ LOSADA, F., ALMEIDA, F. e SENOS MATÍAS, M.: "Prospección geofísica e escavación arqueolóxica em Noville (Mugardos-A Coruña-Galiza)", *Geociencia (Revista da Universidade de Aveiro)*, vol. 5, fasc. 1, Aveiro, 1989, pp. 49-61. Os resultados da campaña 1989 aínda están inéditos.

	<u>BASE</u>	<u>ALTURA</u>	<u>DIAM.FUSTE</u>	<u>RELAC.BASE/DIAM</u>
nº 1	45,5	24	28	1,6:1
nº 2	39	20	18,5	2,1:1
nº 3	41	17	20,5	2:1

Resulta complexo definir si se trata de basas ou de capiteis, dado que existe unha grande simetría de elementos entre as dúas pezas⁵, estando testemuñado o seu uso en calquera das dúas funcións. De seren capiteis pertencerían á orde toscana, constituídos por ábaco rectangular liso, equino en forma de toro, collarín en forma de gola - neste caso quizais mellor de escocia-, ás veces marcando o inicio do fuste (nºs 1 e 2): este tipo de capitel, caracteristicamente provincial, está testemuñado, aínda que escasamente, na propia Península Ibérica con datacións esencialmente altoimperiais⁶. De seren basas, constituirían un sub-tipo neoático ou propiamente toscano de características igualmente provincianas, composto por plinto, toro e escocia, modelo ben testemuñado en provincias periféricas como *Pannonia*⁷, e moi abundante na propia *Gallaecia* asociado a establecementos habitacionais rurais e urbanos de cronoloxía tardorromana⁸. Amais destes paralelos, o feito da abundancia deste tipo de elemento arquitectónico en Galicia (aínda que descontextualizados, o normal en calquera xacemento é que se conserve mais facilmente unha basa que un capitel) e a conservación como basas *in situ* nalgúns casos (Lugo), é o que nos inclina a consideralas como tal no caso de Noville. De tódolos xeitos, o escaso diámetro do fuste en relación co tamaño da base (nºs 2 e 3) e o feito de teren aparecido volteadas no nivel II de derrube son datos que apoiarían a hipótese do capitel.

Amais deste material granítico, tamén foron recuperados algúns outros realizados no xisto local. Compre sulñar, por unha banda, dúas pezas que interpretamos como goznes superiores para xiro de portas⁹ (FIG. II, 4 e 5), e, por outra, algunhas placas de pizarra perforadas (24 en total) aparecidas no nivel II, que supoñemos foron utilizadas como cubrición complementaria, dado que o edificio ía cuberto con tégulas (FIG. IV, 1 e 2). De feito algunha aínda conserva adosados restos férricos do cravo e outras teñen un buraco de perfil cuadrangular pola mesma razón.

B) Materiais cerámicos

Compre distingui-los seguintes grupos:

Ladrillos. Como e lóxico supor, son abundantísimos e practicamente todos proceden da área do hipocausto (cata 1), a excepción dos que forman o solo do forno culinario (cata 2) e algún que outro ocasional

⁵ GIMENO, J.: "Tipología y aplicaciones de elementos dóricos y toscanos en Hispania: el modelo del N.E.", *Archivo Español de Arqueología*, 62, 1989, pp. 103-4 e 117.

⁶ GIMENO, J.: *Op. cit.*, pp. 101-139; GUTIÉRREZ BEHEMERID, M.A.: *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Univ. Valladolid (Studia Archaeologica 77), Valladolid, 1986, p. 43 e Fig.1-3. Tipos semellantes tamén aparecen en África, igualmente con cronoloxías altoimperiais e incluso anteriores (FERCHIOU, N.: *L'évolution du décor architectonique en Afrique Proconsulaire, des derniers temps de Carthage aux Antonins; l'hellenisme africain, son d'éclin, ses mutations et le triomphe de l'art romano-africain*, 2 vols., Túnez, 1989, p. 66 e Fig. 12a).

⁷ KISS, Akos: *Pannonische architekturelemente und ornamentik in Ungarn*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, p. 107. Estudia este autor 10 basas deste tipo procedentes na súa maioría de contextos baixoimperiais.

⁸ Basas de idéntico tipo aparecen en establecementos rurais como Castillós (ARIAS VILAS, F.: "O xacemento galaico-romano de Castillós", en *Homaxe ó Prof. Balil*, Univ. Santiago, no prelo), Bandomil, Agrade, Santomé ou Tralhariz (inéditos), monumentos paleocristianos como A Ermida (SCHLUNK, Helmut: "Los monumentos paleocristianos de Gallaecia, especialmente los de la provincia de Lugo", en *Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo*, Lugo, 1977, p.202 e Figs. 27-28, ou cidades como Lugo - neste caso *in situ* e, polo tanto, sin dúbida de seren basas- (CARRENO GASCÓN, C.: "Rúa da Raíña nº 7 e 9 (Lugo)", *Arqueoloxía/Informes (Campaña 1988)*, 2, Xunta de Galicia, Santiago, 1991, pp. 201-203).

⁹ A peza nº 4 apareceu descontextualizada no sector intermareal; a nº 5, pola contra, e dada a súa localización, (K9/II), probablemente pertenza á porta de entrada do edificio.

que forma parte do aparello do muro. A nivel tipolóxico (FIG. III, 1-10), os máis abundantes son os *bessalles* (20 x 20 cms.; derrube das *pilae*), pero tamén os hai doutros tipos, en especial *bipedales* (56 x 56 cms.; solo do hipocausto) e, en menor medida, *tetradoron* ou *pedales* (29 x 29 cms.), rectangulares tipo *lydium* (25 x 37? cms.) e de entalle (dous tamaños: 25 x 25 x 3,5 cms. e 30 x 27 x 5 cms.), estes últimos reutilizados como basas de *pilae* do hipocausto¹⁰. Compre resaltar que moitos destes ladrillos de entalle son auténticamente refractarios; de feito presentan unha pasta moi dura e compacta, cor vermello escuro ou grisáceo, produto dunha sobrecocción a altas temperaturas, e incluso ás veces están recubertos dun engobe vidrado que supoñemos ocasional e non voluntariamente procurado.

"Grandes ímbrices". Igualmente procedentes da zona do hipocausto, foron atopados abundantes fragmentos destas pezas cerámicas que ían imbricados na parte inferior da *suspensura* liberándoa de peso e formando unha especie de canles internos de circulación de calor¹¹. Presentan unha pasta vermella escasamente depurada con grandes desgrasantes, esencialmente pedras de seixo, así como un acabado moi deficiente. Foron encontradas 5 pezas completas (aprox. 58 x 30 x 12 cms.). Normalmente presentan dixitacións precoción ondulantes na parte superior para permitir unha mellor adherencia ó morteiro (FIG. III, 26).

Tégulas e ímbrices. Abundantes fragmentos desta cerámica de cubrición foron atopados por todo o xacemento, en especial no nivel II. A pasta máis característica é de tono mais ou menos vermello con desgrasantes medios e grosos de seixo. Destacan sin embargo a presenza dalgún fragmento de pasta branca (cor crema claro ou rosado) con desgrasantes esencialmente cerámicos.

Nas tégulas, tentamos facer -sobre unha mostra de 194 fragmentos recollidos na campaña 89- unha primeira aproximación tipolóxica con base no perfil do reborde; distinguimos así 5 tipos principais en atención ó uso de liñas curvas ou rectas na súa execución (FIG. IV). Desta análise compre destacar, por un lado, que existe unha certa homoxeneidade relativa no tipo empregado no xacemento (predominio do tipo 3), e, por outro, a constatación do uso frecuente das dixitacións para remodela-lo reborde¹², especialmente na súa base, permitindo así un óptimo encaixe do ímbrice así como un mellor escoamento das augas. Estas dixitacións lonxitudinais "funcionais" multiplícanse ás veces ata 3 ou 4 liñas paralelas ó reborde (FIG. IV, 6), aparecendo tamén nos ímbrices (FIG. III, 13-14). Respecto ó sistema de fixación ó tellado, compre destaca-la presenza dun único fragmento cun pequeno buraco na parte superior para a inserción do cravo de suxección; polo demais, os sistemas de engarce das tellas entre sí son os habituais, detectándose pezas co sistema "universal" (FIG. IV, 4-5) -corte rectangular en altura na parte final do reborde- e, mais esporádicamente, co sistema "oculto" (FIG. III, 15) -rebaixe na parte inferior do final do reborde, non visible á superficie¹³-. No que atinxe ó tratamento superficial, compre suliñar dous fragmentos con engobe anterior vidrado ocre claro ou verdoso (ó igual que nos ladrillos, supoñémolo ocasional e non voluntariamente procurado), así como a presenza das chamadas "tégulas peiteadas", ben lonxitudinal ou onduladamente (FIG. III, 24-25), das que apareceron 13 fragmentos, quizais con efectos decorativos, aínda que en orixe

¹⁰ Sobre a tipoloxía dos ladrillos romanos véxase BRODRIBB, G.: *Roman brick and tile*, Alan Sutton, Gloucester, 1987, pp. 3 e 34-62; ADAM, J.P.: *La Construction Romaine. Matériaux et Techniques*, Picard, Paris, 1984, pp. 158-159, e DAVEY, N.: *A History of Building Materials*, Phoenix, Londres, 1961, pp. 71-72. As súas medidas teóricas son: *Bessalis*: 2/3 pedes de lado = 19,7 cms.; *sesquipedalis*: 1,5 pedes = 44,4 cms.; *bipedalis*: 2 pedes de lado = 59,2 cms.; *pedalis* ou *tetradoron*: 1 pes de lado = 29,6 cms.; *lydium*: 1 x 1,5 pedes = 29,6 x 44,4 cms. Os ladrillos de entalle son, en orixe, elementos empregados para a fabricación de bóvedas ocas.

¹¹ Para un estudo detallado da súa funcionalidade e paralelos véxase PEREZ LOSADA, F.: "Hipocaustos na Galicia Romana", *Gallaecia*, 13, no prelo.

¹² Segundo a mostra estudada, as porcentaxes en que aparece representado cada grupo son as seguintes: 1: 18,4%; 2: 10%; 3: 51%; 4: 15,8%; 5: 4,7%. As dixitacións na base do reborde aparecen nun 26,3% dos fragmentos analizados.

¹³ Sobre os diversos sistemas de engarce e fixación de tella véxase BRODRIBB, G.: *Op. cit.*, pp. 16-17, e, con excelentes dibuxos explicativos, CARDOSO, A.: "Subsídios para o estudo das telhas romanas", *Revista da Faculdade de Letras, Série de História*, II, Porto, 1971, pp. 201-208.

teñen unha función de estria-la superficie para conseguir unha maior adherencia ó morteiro¹⁴. Noutro ragamento (FIG. III, 23) aparece claramente a pegada ocasional dun felino que pisou a tégula fresca cando estaba na fase de secado ó ar previa á cocción.

Mención aparte merecen os signos atopados sobre tégulas e ladrillos. Os dixitados son as máis abundantes, esencialmente grandes cruces (FIG. III, 11-12) ou círculos (FIG. III, 19) nos ladrillos, e invariablemente círculos (FIG. III, 20-22; FIG. IV, 6) ou semicírculos (FIG. III, 5-8) nas tégulas, sempre situados na súa parte inferior. Este escaso repertorio continuamente repetido, unido á constante localización na parte inferior da tégula, é o que nos inclina a pensar que, máis que signos individuais de telleiro, debe tratarse de marcas artesanais de tipo convencional, probablemente ligadas ó proceso de fabricación¹⁵. Os incisos, sin embargo, merecen diferente interpretación: de tipo alfabetiforme -sempre a mesa S sobre as tégulas (FIG. III, 15-18) e outra letra cursiva (?) inidentificada sobre ladrillo (FIG. III, 19)-, sí que parecen ser sinaturas individuais do telleiro que traballaou para Noville, aínda que non por esto deban ser automáticamente consideradas marcas de produción e identificación comercial da *officina* correspondente, posto que estas sinaturas alfabetiformes dixitadas ou incisas, a diferenza das marcas estampilladas, moi ben poderían corresponder á man de obra especializada pero anónima que traballa na mesma, e non ó seu propietario¹⁶.

C) Morteiros de construción

O máis característico é o *opus signinum*, do que se recuperaron numerosos fragmentos procedentes da *suspensura* do hipocausto. De excepcional dureza e estanqueidade, aínda tanxible nos fragmentos ben conservados, está formado por un morteiro a base de cal, area fina, auga, cerámica machacada (pó e pequenos fragmentos de tégula, ímbrice e ladrillo que son os que lle confiren o súa característica cór vermella) e pequenas pedras de seixo branco de canteira que poden chegar ata 2-3 cms. de grosor¹⁷. Algúns fragmentos chegan a acadalos 20 cms. de espesor.

Maior interese presentan sin dúbida os escasos (13 fragmentos) pero significativos achados de revestimento das paredes interiores da sala aquecida por hipocausto (FIG. V). Catro fragmentos son estucos, ou sexa, presentan decoración arquitectónica en relevo, sendo o resto fragmentos lisos de enlucido¹⁸. En ningún caso conservan restos de pintura, aínda que é posible que orixinariamente sí que a tivesen recibido. A nivel técnico, tanto enlucidos como estucos presentan idéntica estrutura interna, distinguíndose as camadas seguintes¹⁹:

¹⁴ BRODRIBB, G.: *Op. cit.*, pp. 105-109. Téguas deste tipo teñen aparecido noutros xacementos próximos, como na Coruña (excavacións da Praza de María Pita).

¹⁵ Posiblemente en relación coa fase de cocción ou mellor en relación coa morfoloxía (tipo de reborde e sistema de engarce) da tégula. Véxase BRODRIBB, G.: *Op. cit.*, p. 99 e CHAUFFIIN, J.: "Tuiles du Bas-Dauphiné", *Gallia*, XV, 1956, pp. 83-85.

¹⁶ Cifrese NAVEIRO LÓPEZ, J.: *El Comercio Antiguo en el N.W. Peninsular*, Museu Arqueolóxico da Coruña (Monografías Urxentes do Museu 5), Coruña, 1991, pp. 90-91. A estrutura social da produción de cerámica de construción en Conímbriga, que é o caso coñecido máis próximo a Noville, indica claramente unha diferenciación entre os obreiros e os propietarios das *officinae*, aparecendo nas marcas incisas os nomes tanto de uns como de outros (MOUTINHO ALARCÃO, A.: *Coleções do Museu Monográfico de Conímbriga*, Coimbra, 1984, p. 26).

¹⁷ Sobre a elaboración, composición e características deste morteiro, véxase FRIZOT, M.: *Mortiers et enduits peints antiques; étude technique et archéologique*, Université de Dijon, Dijon, 1975, e IDEM.: "Le mortier romain. Mystère ou savoir faire?", *Dossiers de l'Archeologie*, 25, Dijon, 1977, pp. 60-63.

¹⁸ Utilizamos a terminoloxía e denominacións definidas por FRIZOT, M.: *Stucs de Gaule et des Provinces Romaines. Motifs et Techniques*, Université de Dijon, Dijon, 1977, pp. 3-6.

¹⁹ A composición, granulometría, etc. descrita nas mesmas corresponde só a unha análise aproximativa de tipo macroscópico. Probablemente unha analítica rigorosa (curvas granulométricas, identificación xeolóxica exacta de componentes, lámina delgada, determinación da porcentaxe de cal, etc.) aporte datos diferentes e moito máis significativos que os aquí expostos. Para bibliografía sobre este tipo de análises véxanse as dúas notas precedentes.

1. Capa inicial de morteiro groseiro tipo *opus signinum*, que iría directamente aplicada sobre a parede. Dura, compacta e aillante, presenta a composición e coloración típica deste morteiro, aínda que algo máis fina que a utilizada no pavimento, dado que o tamaño dos graos de seixo empregados non supera os 10 mms. de diámetro. Aparece nos fragmentos nºs 1, 2, 3, 5, 9, 10, 11, 12 e 13, cun espesor máximo conservado de 32 mms. (nº 1).

2. Capa intermedia de morteiro de cor grisácea a base de cal e area granítica (ocasionalmente algún fragmentáculo cerámico) presente en tódalas pezas estudadas, con granulometría visible comprendida entre 1 e 3 mms. Os grosos varían desde os 6 (nºs 1 e 3) ata os 27 cms., sendo a media de 15 mms.

3. Capa final de morteiro fino composto por cal e area granítica tamizada (os graos non chegan a superar 1 mm. de diámetro), de cor branquecina, e espesor reducido nos enlucidos -entre 0,5 (nº 7) e 2,5 mms. (nºs 5 e 9)-; nos estucos, sin embargo, acada espesores maiores -desde os 4 (nº 2) ata os 20 mms. (nº 1)-, co gallo de permitir un maior relevo dos motivos decorativos así como unha correcta impresión dos moldes ou estampillas cos que están realizados. Nos fragmentos de enlucido mellor conservados obsérvase claramente como a superficie vista desta camada foi alisada e incluso pulida, ben sexa como acabado final ou ben como preparación para a desaparecida decoración pictórica.

Esta estrutura encaixa perfectamente cos cánones descritos por Vitruvio para os *opera tectoria*, así como coa estrutura e técnica de realización doutros restos de estucos e enlucidos coñecidos no mundo romano²⁰.

A nivel arquitectónico e estilístico, os 4 fragmentos do estuco pertencen sin dúbida a frisos de decoración arquitectónica existentes nas cornisas ou cimacios nos que rematarían as paredes da sala, tal como proba o seu perfil sobresaínte sobre a parede (nº 1). Os motivos decorativos utilizados son as ovas -dispostas en friso dobre separado por baquetón (nº 4) ou ben en friso simple en combinación con outro motivo decorativo (palmeta?, flor de acanto?) no rexistro inferior (nº 1)- e posiblemente motivos de follaxe -volutas cheas alternadas con follas lonxitudinais dispostas sobre un centro romboidal deitado-, decoración, en todo caso, de tipo vexetal, pero xa moi estilizada e altamente esquematizada (nº 1 e 2). Estes motivos aparecen constantemente repetidos nos estucos romanos así como na propia decoración arquitectónica en pedra que tentan imitar²¹, impedindo unha datación estilística precisa. Existen sin embargo algúns datos que suxiren unha cronoloxía tardía: por un lado, o tipo de ova empregado (ova en forma de U con costelas adxacentes de idéntico perfil e lanceta ou dardo de separación reducido a un simple triángulo de base), ben diferente dos modelos altoimperiais de ovas clásicas ou de costelas longas²²; por outro lado, a alta esquematización e xeometrización dos motivos de follaxe tamén inclinan a pensar nunha fase posterior

²⁰ Vitruvio (*De Architectura*, VII, III, 6) recomenda ata un total de 7 capas sucesivas para a elaboración dun enlucido, describindo a composición de cada unha delas. Na realidade, o normal é a presenza dunha fina capa branca superficial, precedida dunha ou varias (dúas é o máis corrente) camadas de morteiro preparatorio de composición variable, sendo abundante o uso de agregados cerámicos (cífrase FRIZOT, N.: *Stucs de Gaule...*, *Op. cit.*, pp. 33-73).

²¹ Para os estucos cífrase FRIZOT, M.: *Op. cit.*, pp. 73-89. Para a decoración arquitectónica véxanse as referencias bibliográficas recollidas nas dúas notas seguintes.

²² As ovas de Noville encaixarían ben no tipo 2-2 definido por Ferchiou (*Op. cit.*, pp. 423-430 e Fig. 77) a pesar de estar datado no século I d.C. En todo caso, en Italia, as ovas de decoración arquitectónica de Aquileia (CAVALIERI MANASSE, G.: *La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste, Pola, Padua*, 1978), Parma (ROSSIGNANI, M.P.: *La decorazione architettonica romana in Parma*, Roma, 1975) ou a Piazza d'Oro da Villa Adriana (CONTI, G.: *Decorazione architettonica della "Piazza d'Oro" a Villa Adriana*, Roma, 1970), todas de cronoloxías altoimperiais, sempre son invariabilmente de tipo clásico de forma lanceolada e co dardo ou punta de flecha intermedio ben marcado (tipos 1 e 3 de Ferchiou).

á do "naturalismo" altoimperial²³. Amais disto, fragmentos de enlucido e estuco semellantes, tanto na técnica como nos motivos decorativos, apareceron na próxima *villa* de Centroña, datada no s. IV d.C.²⁴

D) Materiais metálicos

Incluimos neste apartado algúns materiais de ferro utilizados na construción do edificio. Compre destaca-la presenza, nos niveis de derrube da área do hipocausto, de abundantes grapas en T (FIG. IV, 12-13) de dimensións considerables (ca. 12 cms. de longo por 9 de ancho), utilizadas como elementos de suxección, ben sexa de *tegulae mammatae* ó muro para conseguir paredes ocas polas que circule o calor, ben sexa dos "grandes ímbrices" ó morteiro da *suspensura*²⁵. Os cravos, utilizados esencialmente como elemento de suxección da cuberta do tellado, tamén son moi abundantes por todo o xacemento, presentando gran variedade de tamaños e unha sección cuadrangular con cabeza redondeada ou, maioritariamente, tamén cuadrangular (FIG. IV, 14-15).

3.- Materiais de importación (por Juan Naveiro López)

Os materiais de importación, na súa maioría procedentes do tráfico marítimo, aparecen nunha proporción relativamente baixa²⁶, pero considerablemente maior que a doutros contextos similares -asentamentos rurais romanos con niveis de época tardía- do entorno ou rexión, non só con respecto ós do interior -ás veces moi ben comunicados por vía terrestre-, senón tamén incluso respecto a unha grande parte das denominadas *villae* costeiras -como podería se-lo caso de Pipín (Hío, Cangas) ou a máis próxima de Centroña (Pontedeume)-, onde apenas se rexistra a presenza de obxectos foráneos. Isto permite incluír este asentamento en circuitos comerciais de ámbito "internacional" e carácter marcadamente marítimo, comúns a toda a fachada atlántica nos ss. IV-VI d.C.²⁷

No caso presente, os materiais desta procedencia poden estruturarse en dous grandes grupos: cerámica e vidro. Somos conscentes, sin embargo, que no segundo grupo non pode descartarse con certeza a existencia de pezas de produción local ou rexional. De momento, únicamente o feito de non se teren localizado instalacións productivas deste material é o que impide falar de vidro galaico que, por outra banda, toda unha serie de indicios fai sospeitar.

A) Cerámica

No conxunto da cerámica de importación distínguense tres subgrupos, con representación moi desigual. O primeiro corresponde ó que costuma denominarse cerámica fina -vaixelas de mesa de luxo propias da moda e das condicións do mercado do momento-, e os outros dous agrupan produtos de factura funcional -cerámica común-, nun caso contedores específicos do transporte marítimo -as ánforas-, e outro elementos de iluminación -como as lucernas-, en principio extrañas (ou polo menos pouco frecuentes) no repertorio productivo dos alfareiros galaicos.

²³ Compárese, a modo de exemplo, a rixida follaxe do friso de Noville coa vitalidade da dos frisos decorativos altoimperiais de Narbona (JANON, M.: *Le décor architectonique de Narbonne. Les rinceaux*, C.N.R.S., París, 1986).

²⁴ LUENGO MARTÍNEZ, J.M.: "Las excavaciones de la villa romana de Centroña - Puentedeume (La Coruña)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XVII, 1962, p. 12-14.

²⁵ A primeira utilidade citada é a mais amplamente testemuñada nos hipocaustos (DEGBOMONT, J.M.: *Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la place St. Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves*, E.R.A.U.L. 17, Liège, 1984, pp. 136-139).

²⁶ Entre os 1.272 fragmentos cerámicos recuperados na campaña 89, só 62 (4,8%) pertencerían a este tipo.

²⁷ NAVEIRO LÓPEZ, J.L.: *El Comercio Antiguo en el N.W. Peninsular*, Museo Arqueolóxico da Coruña (Monografías Urxentes do Museo 5), A Coruña, 1991, en especial pp. 45, 135 e 164.

A.1) Sigillatas

Os fragmentos significativos deste tipo recollidos durante as dúas campañas apenas exceden a dúcia, tratándose na súa maioría de producións hispánicas. Non obstante, malia o reducido da mostra, é de destacar que, dentro do conxunto das sigillatas claras, a representación das focenses excede á das africanas. Isto, unido á presenza de pezas deste mesmo tipo noutros xacementos do Golfo Artabro -A Coruña- ou do seu "transpaís" -Cidadela-, caracteriza a esta zona xeográfica como un punto significativo de escala na distribución marítima destes produtos do Mediterráneo Oriental cara ó Norte de Europa.

As **sigillatas hispánicas** están representadas por algunhas pezas propias da produción altoimperial, pero en aquelas formas de maior perduración -Drag. 15/17 (FIG. VI, 1) e Drag. 37 (FIG. VI, 2-3), con decoración de círculos (FIG. VI, 4)-, con teitos cronolóxicos que se manteñen imprecisos nos límites do s. III d.C.²⁸. De tódalas maneiras, tampouco faltan fragmentos asignables á produción hispánica tardía, concretamente á característica forma 37t: un borde (FIG. VI, 6) e un galbo (FIG. VI, 5) con decoración a molde de escaleiras.

Entre as **sigillatas africanas** só se recoñeceron dúas pezas do conxunto productivo denominado Clara D. Unha (FIG. VI, 10) é de forma indetificable, dadas as súas exiguas dimensións. Outra, composta por cinco fragmentos (FIG. VI, 12), permite reconstruír con toda claridade un perfil da forma 67 de Hayes, con paralelos moi próximos dos grupos B e C, datada no s. V d.C.²⁹

As **sigillatas focenses**, ou Late Roman C de Hayes, poden atribuírse tres bordes característicos. Dous deles (FIG. VI, 7-8) pertencen á forma 3, a máis frecuente e de maior distribución por Occidente³⁰; carecen de decoración e por paralelos poden considerarse dunha fase avanzada -s. VI d.C.-. O terceiro (FIG. VI, 9) é da forma 6, rara ata na mesma área de orixe e datada a principios do s. VI d.C.

A.2) Ánforas

O elevado índice de fragmentación e a escasez de elementos ou facturas características dificultan a clasificación da maior parte das pezas. Non obstante, pode afirmarse con toda seguridade a presenza de produtos lusitanos e moi probablemente tamén béticos. Outras pezas menos definidas incluso puideran ser orixinarias do Norte de África ou do Mediterráneo Oriental, sendo os seus complementos de carga as cerámicas finas antes citadas. A forma máis claramente representada é a lusitana Almagro 50, á que corresponde algún borde, fragmentos de asa e un fondo con inicio de pivote, todos eles de factura semellante (FIG. VII, 1,2,6,8). Quizais á forma Alm. 51, productivamente asociada á anterior, deba atribuírse un fragmento de asa (FIG. VII, 7), de factura similar pero perfil máis pechado. A pesar de que aínda non determinamos si proceden dos alfares do Sado ou do Tejo, en calquera caso a súa cronoloxía oscilaría entre os ss. IV-V d.C.³¹

Entre as pezas asignables por factura á produción bética, tan só un fragmento de asa (FIG. VII, 4), con escasa nervadura central e inserción inferior da panza, podería aproximarnos ó seu encadre morfotipolóxico -¿unha Hispánica IIb de Beltrán?- De se confirma-la interrogante, estaríamos fronte a unha das pezas de datación máis antiga de todo o xacemento, dado que a forma citada non parece que perdure máis alá de mediados do s. II d.C.³²

²⁸ O pronunciado exvasamento da Drag. 15/17 remite sen dubida a unha fase evolucionada desta forma (MEZQUIRIZ, M.A.: *Terra Sigillata Hispánica*, Monografías sobre cerámicas hispánicas I, Valencia, 1961, p. 55). Máis problemática resulta a aproximación cronolóxica da Drag. 37 (IDEM., p. 110)

²⁹ HAYES, S.N.: *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972, pp. 115-116 (Figs. 9, 19 e 28).

³⁰ MAYET, F. et PICON, M.: "Une sigillée phocéene tardive (Late Roman C. Ware) et sa diffusion en Occident", *Figlina*, 7, 1986, pp. 129-142.

³¹ Unha revisión actualizada sobre ámbalas dúas áreas productivas, e sobre a produción lusitana en xeral, en VV. AA.: *As ánforas lusitanas*, Museo Monográfico de Conimbriga / Mission Archéologique Française au Portugal, París, 1990.

³² Cífrese PEACOCK, D.P.S. & WILLIAMS, D.F.: *Amphorae and the Roman economy*, Longman Archaeology Series, London, 1986, p. 125.

Outras pezas que posúen elementos carecterísticos ou que presentan perfís reconstruíbles en grande parte, resultan sin embargo de clasificación aínda máis problemática. É o caso dunha estreita boca con grosas asas inseridas no beizo (FIG. VII, 3), de procedencia e clasificación indeterminada, aínda que non hai dúbida de que se trata dun produto tardío, dados os claros paralelismos existentes entre as ánforas de base plana variantes da Alm. 51 ou entre algunhas formas -XII, XIV ou XVI- da clasificación de Keay³³.

Por último, varios fragmentos -uns catorce- permiten reconstruír boa parte do perfil dunha peza (FIG. VII, 5) de forma ovoide ou incluso tendencia cilíndrica. Neste caso, a ausencia de elementos característicos impide a súa clasificación.

A.3) Lucerna

Únicamente apareceron dous fragmentos de lucerna pertencentes á mesma peza (FIG. VI, 11). Debe ser unha forma próxima á Dressel/Lamboglia 30b e á Deneauve VIII ou IX -redondeadas, de asa maciza e pico redondo-, cunha sobria decoración xeométrica ocupando o margo. Neste caso o tema decorativo é unha sucesión de lúnulas, en vez das frecuentísimas series de perliñas. Non é posible concreta-la súa datación, quizais o s. III d.C., aínda que as pezas desta forma fabricáronse desde s. II ata o IV d.C. A tosquidade da factura induce a supoñela un produto de alfareiros de ámbito próximo, comarcal ou rexional.

B) Vidro

O vidro está escasamente representado (22 fragmentos en total), presenta un elevado índice de fragmentación e, con algunha excepción, unha notable dispersión dos fragmentos. Todo isto, unido á exclusiva presenza do vidro común, fai que este tipo de material resulte pouco revelador como referencia cronolóxica e cultural. Entre as pezas identificadas morfolóxicamente e os elementos formais significativos -tan só catro- distínguense por factura tres conxuntos:

1. Vidro verde botella, con grosas paredes, transparente (salvo en zonas determinadas: superficie áspera no fondo, interior da asa, etc.), e con pequenas borbullas. Cinco fragmentos deste grupo (FIG. VIII, 1) pertencen a unha garrafa cuadrangular con asa, poidendo ser reconstruída a totalidade do perfil, coa única incógnita da altura. As características de factura levan a encadrar esta peza no grupo das producións altoimperiais³⁴. O tipo de beizo, asa e o fondo decorado son característicos de finais do s. I. e, sobre todo, do II d.C., aínda que esta forma -14 de Morin-Jean e 50 de Isings (variante indeterminada dependendo da altura)- pode chegar a atinxi-lo s. III d.C.³⁵

2. Vidro moi transparente de tonalidade verde amarelento, con paredes moi finas. Catro fragmentos permiten identificar dúas formas, confirmando o carácter tardío xa augurado pola súa factura.

Unha é aberta, unha cunha de borde engrosado -"cabeza de fósforo"- e fondo simple cun umbo central reelevado (FIG. VIII, 4). Pertence a forma Isings 96, moi frecuente en contextos similares do N.O., cunha datación centrada na segunda metade do s. III e s. IV d.C.³⁶

A outra peza (FIG. VIII, 2) pertence a unha forma pechada: a boca dun probable ungüentario ou botella. O tipo de beizo plegado cara ó interior, é moi frecuente nos ungüentarios dos ss. III-IV d.C. Pezas deste tipo, de ventre voluminoso, como a forma Isings 101, están igualmente datadas no período citado aínda

³³ KEAY, S.S.: *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean*, B.A.R. International Series 196, vols. I e II, Oxford, 1984.

³⁴ MORIN-JEAN, P.: *Le Verrierie en Gaule sous l'Empire Romain*, Société de propagation des livres d'art, París, 1922-23, p. 62.

³⁵ ISINGS, C.: *Roman Glass from dated finds*, Archaeologica Traiectina, Groningen, 1957, pp. 64-67.

³⁶ NAVEIRO LÓPEZ, J.L.: *Op. cit.*, pp. 59-61.

³⁷ Semellante á forma 39 de Morin-Jean, que se atopa frecuentemente formando parte de enxovais de tumbas de inhumación tardías (MORIN-JEAN, P.: *Op. cit.*, p. 90 e Fig. 102). As datacións máis serodias confímanse en ARVELILLER-DULONG, V. et ARVELILLER, J.: *Le Verre d'époque romaine au Musée Archéologique de Strasbourg*, Notes et documents des Musées de France 10, París, 1985, p. 120 e Figs., 242-270).

que cada vez confírmase con máis certeza a súa pervivencia durante os séculos V e VI d.C.³⁷

3. Vidro transparente e incoloro, de paredes finas³⁸. Só unha peza pode incluírse neste grupo: un fondo realizado por anel de cordón aplicado (FIG. VIII, 3), moi probablemente pertencente a unha forma pechada. Fondos deste tipo son moi frecuentes en botellas, en menor medida tamén en ungüentarios e oenochos, pero sempre en pezas dos s. III e sobre todo IV d.C.

Restan algúns outros fragmentos, pequenos, atípicos e inclasificables, aínda que na súa maioría mostran paredes moi finas, boa transparencia e coloracións claras, o que contribúe a incrementa-la concentración en datacións baixoimperiais.

4.- Cerámica común (por Francisco Doval Galán)

A) Introducción

Para este estudio seleccionáronse, de entre os 1.185 fragmentos recuperados na campaña 89, en primeiro lugar, aqueles que permitían unha reconstrucción total da vasilla, e, en segundo lugar, os de borde, fondo, asa ou decorados, procurando sempre obter a maior cantidade de perfil posible. O principal do traballo centrouse, como é lóxico, nos bordes e nos fragmentos que permiten a reconstrucción total do perfil da vasilla deixando nun segundo plano os fondos, asas e decorados que non fosen relacionables co seu borde correspondente. Deste xeito foi posible coñecer con bastante exactitude a morfoloxía da cerámica común da villa.

B) Fábrica

B.1) Pastas

Compre distinguir dous grandes grupos de pastas segundo a súa calidade que, a súa vez, van dar lugar a vasillas de mellor ou peor factura³⁹.

En primeiro lugar temos un grupo bastante amplo composto por pastas de tradición local, onde poden distinguirse ata sete variedades. En xeral, caracterízanse pola escasa compacidade e mal decantado ocasionando, cando os materiais non plásticos son moi abundantes, pastas granulosas. Si, amais de abundantes, estes son de tamaño grande, a pasta será porosa. A cocción pode ser tanto de tipo oxidante como reductora, predominando esta última. Dentro deste grupo pode distinguirse un subgrupo de produción de certa calidade, con un bó decantado, compactas e duras. Ó igual que antes, a cocción poder se oxidante ou reductora, aínda que agora a primeira é a que predomina.

Un segundo grupo estaría formado polas pastas de tradición alfareira romana, predominando as típicas do mundo tardorromano. Podemos distinguir dous subgrupos diferenciados:

O primeiro está formado polas pastas ben elaboradas, de bó decantado e material non plástico escaso e de tamaño pequeno. O tipo de cocción pode ser oxidante ou reductora, predominando este último con tonos que varían do preto intenso ata o gris claro. Dentro destas últimas compre destacar un conxunto importante de cor gris, coñecido normalmente como "cerámicas paleocristinas"⁴⁰.

³⁸ O vidro é de excelente calidade, coa superficie exterior pulida e a interior mate, característica moi frecuente en época tardía. En xeral, o vidro incoloro faise moi popular no s. III d.C. (VIGIL, M.: *El vidrio en el Mundo Antiguo*, Bib. Archaeologica VII, C.S.I.C., Madrid, p. 142)

³⁹ Unha análise comparativa das pastas da cerámica común de Noville e Cidadela pode consultarse en DOVAL GALAN, J.F.: "La cerámica común romana en el campamento de Cidadela y en la villa de Noville: las pastas", comunicación ó *IV Coloquio Galaico-Miñoto* (Lugo, 24-27 Setembro 1990), no prelo.

⁴⁰ A denominación é algo ambigua e difusa, non aceptada pola totalidade dos investigadores. A nivel de pasta, pode sinalarse un certo precedente cercano na chamada "cerámica cinzenta" de Conímbriga, de cronoloxía altoimperial, estudiada por ALARCÃO, Jorge de: *La céramique commune, locale et regionale*, Fouilles de Conímbriga V, París, 1975.

Caracterízanse pola súa calidade, bó decantado, compacidade, dureza, escasez e pequeno tamaño do material non plástico así como pola cor uniforme casi sempre gris clara. Trátase dun conxunto bastante homoxéneo, con escasas diferencias entre as distintas variantes, moi característicos dos contextos romanos-tardíos.

O segundo subgrupo está formado polas producións mal decantadas, granulosas ou porosas, con abundante material non plástico de tamaño variable entre os 2 e os 4 mms. Neste caso, o tipo de cocción oxidante ou reductora representa unha porcentaxe semellante.

B.2) Tratamento superficial

Amais das técnicas de alisado, pulido e cepillado, incluiremos tamén o engobado, pois pensamos que este non funciona tanto como elemento decorativo (función evidente nalgúns casos, especialmente cando recubre as paredes exteriores da vasilla) senón máis ben como mellora do acabado, aportando un aspecto de mellor calidade ó obxecto así como medio para evitar que os alimentos se peguen á superficie interior ó se conseguir unha superficie impermeable e perfectamente lisa. Deste xeito adquiren sentido non só os engobes vermellos "pompeianos" do interior das xarras, fontes ou palanganas, senón tamén moitos outros que recubren o interior de olas, fontes, cazolas, cuncas ou calquera outro tipo de vasilla de cociña, susceptible de ser usada para a preparación de alimentos. Hai que ter en conta, sin embargo, que, especialmente neste momento, e tal como apunta Beltrán⁴¹, non se trata do auténtico "engobe vermello pompeiano" senón só de imitacións locais ou rexionais que pouco lembran, tanto na morfoloxía como na cor, as pezas orixinariamente importadas.

No grupo das vasillas elaboradas con técnica tradicional local, practicamente non existe tratamento superficial específico. Só escasos fragmentos mostran unha rugosidade intencionada no exterior, realizada durante o torneado e remarcando as estrías, constatándose un único caso onde a superficie foi pulida. Tamén é posible que algúns fragmentos fosen alisados, aínda que as pegadas deste tratamento non son moi claras. Algo semellante ocorre co grupo da cerámica de tradición romana, onde os sinais do tratamento superficial son practicamente nulos, a non se-la posibilidade, polo demais pouco clara, de alisado nalgúns fragmentos.

As vasillas de engobe vermello son as que presentan a maior porcentaxe de tratamento superficial específico: practicamente a totalidade dos casos teñen a superficie interior engobada, unha boa parte foron tamén alisados, en nun único fragmento aparece a superficie exterior pulida.

C) Morfoloxía

Tendo en conta a grande diferenza existente nos acabados superficiais (reflexando, en boa parte, a funcionalidade da vasilla), poden distinguirse dous conxuntos morfotipolóxicos. O primeiro estaría formado polos recipientes de engobe vermello e o segundo polos grupos restantes, dado que as diferencias morfolóxicas existentes entre as vasillas elaboradas con tradición alfareira local e as de tradición romana parecen non existir.

O primeiro grupo consta, sobre todo, de vaixela de mesa, identificándose as formas seguintes:

Pratos. Inclúense neste apartado as fontes, posibles palanganas e os pratos propiamente ditos. Presentan o fondo plano e as paredes curvas (nalgúns casos hemiesféricas) con bordes de morfoloxía variada, desde o frecuentísimo borde apuntado volto cara ó interior (FIG. IX, 445 e 214) ata o borde de avelá (FIG. IX, 190), pasando polos de tipo exvasado e recto con acanaladuras no centro (FIG. IX, 196). Formas semellantes a estas dúas últimas podemos atopalas no castro de Viladonga en contextos cronolóxicos similares⁴².

⁴¹ BELTRAN LLORIS, M.: *Guía de la Cerámica Romana*, Pórtico, Zaragoza, 1990, pp. 206-209.

⁴² ARIAS VILAS, F.: *Castro de Viladonga*, Arqueoloxía/memorias 2, Xunta de Galicia, Santiago, 1975, p. 32 (nº I-1 y I -34)

Cuncas. Forma hemisférica ou próxima a ésta, con borde exvasado e recto ou simplemente non diferenciado da parede (FIG. IX, 536).

Xarras. Son escasas e non dispomos de ningún perfil completo. En tódolos casos presentan asa e borde exvasado escasamente engrosado (FIG. IX, 519).

Outras vasillas. É de sinalar neste apartado un pequeno recipiente de paredes moi finas, forma de ola de panza pouco marcada, colo engrosado cara ó interior e borde exvasado e recto (FIG. IX, 212).

Olas. Constitúe o grupo máis numeroso, practicamente a metade dos fragmentos estudados. En xeral predomina a forma globular máis ou menos marcada, con colo ben diferenciado e fondo plano ou de pé de disco. As variacións morfolóxicas máis significativas prodúcense fundamentalmente no tipo de borde. Este, salvo os que adoptan unha posición vertical (FIG. IX, 897), sempre é exvasado (ben sexa recto ou curvo), con beizos que poden ser engrosados, redondeados, apuntados, angulosos ou incluso escalonados (FIG. IX, 537, 834, 34, 145 e 31; FIG. X, 1221, 575, 894, 146, 248, 1015, 1223, 897, 502, 1244 e 357). Para este conxunto é perfectamente aplicable a descrición de Mercedes Vegas⁴³ para os seus tipos 1 e 1A.

Compre destaca-la presenza de formas características de transición ó mundo altomedieval (FIG. X, 1082, 897, 502 e 357), con paralelos claramente datados nesta etapa, tal como poden ser algunhas cerámicas procedentes do nivel xermánico do campamento de Cidadela⁴⁴ ou, xa máis lonxe, de xacementos medievais asturianos e alaveses⁴⁵.

Cuncas. Forma hemisférica ou próxima á hemiesfera, con borde non diferenciado da parede (FIG. X, 578), exvasado e horizontal (FIG. X, 1184), exvasado e recto (FIG. X, 901), exvasado e redondeado (FIG. X, 813), ou en forma de avelá (FIG. X, 610). Ata o momento non coñecemos fondos relacionables con este tipo de vasilla.

Xarras. Os fragmentos recuperados de vasillas deste tipo mostran, de momento, un colo cilíndrico co borde exvasado, recto e engrosado (FIG. X, 1016). Forma moi semellante a este aparece no castro de Vigo⁴⁶, neste caso procedente dun contexto cronolóxico altoimperial.

D) Decoración

Poden distinguirse catro tipos decorativos:

Decoración incisa. Aparecen acanaladuras rectas (FIG. X, 1015; FIG. XI, 504, 576, 483, 1109 y 1174) ou ondulantes (FIG. IX, 34 e 834; FIG. XI, 605) en calquera tipo de vasilla excepto nas de engobe vermello. As ondulantes, sin embargo, só se presentan nas vasillas de tradición alfareira local.

Decoración bruñida. Liñas oblicuas ou verticais formando figuras triangulares ou retículas (FIG. XI, 504, 576, 483, 1109 e 1174). Ó igual que o tipo anterior, aparecen en calquera tipo de vasilla, a excepción das de engobe vermello.

Decoración plástica. Trátase de carenas que aparecen individualmente ou en grupos de dous, presentándose exclusivamente nas vasillas de tradición alfareira local (FIG. XI, 605 e 469).

⁴³ VEGAS, M.: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona, 1973, pp. 11-15.

⁴⁴ DOVAL GALAN, J.F.: "Cerámica Germánica en el Campamento Romano de Cidadela", comunicación ó *II Coloquio Arqueológico de Viseu* (Viseu, 26-29 Abril 1990), no prelo.

⁴⁵ En especial para as formas representadas nos fragmentos nº 502 e 357. Vésaxe SAENZ DE URRUTIA RODRÍGUEZ, F.: "La cerámica medieval no esmaltada en yacimientos alaveses", in GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J.A. e BOHIGAS ROLDÁN, R. (Eds.): *La Cerámica Medieval en el Norte y Noroeste de la Península Ibérica*, Univ. León, León, 1989, p. 74 (Fig. VIII, nº 4) e p. 75 (FIG. VIII, nº 2, 6, 10 y 16); FERNANDEZ CONDE, J.: "Secuencias de producción de la cerámica en Asturias durante la Edad Media", in GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J.A. e BOHIGAS ROLDÁN, R. (Eds.): *Op. cit.*, p. 196 (Fig. VIa, nº 1)

⁴⁶ HIDALGO CUÑARRO, J. M.: *Castro de Vigo. Campaña de 1983*, Arqueoloxía/Memorias 1, Xunta de Galicia, Santiago, 1985, p. 28.

Ennegrecemento superficial. Baixo esta denominación escóndese un proceso de elaboración específico consistente en introducir na cámara de cocción, durante a última fase da mesma, grande cantidade de fume, producindo nas vasillas unha superficie de cor preta que, co paso do tempo, pode decolorar ata o gris escuro. Esta forma decorativa tipicamente romana aparece, de novo, en calquera tipo de vasilla menos, evidentemente, nas engobadas.

E) Conclusións

A cerámica común reflexa claramente a cronoloxía tardorromana do Noville, en época de transición cara a Alta Edade Media. Deste xeito, coexisten no xacemento a chamada cerámica paleocristiana, de grande calidade, xunto a cerámicas groseiras que lembran a tradición alfareira castrexa. O contraste entre ambas aumenta si reparamos na súa morfoloxía e decoración: mentras a "paleocristiana" tende máis ás típicas formas romanas, a cerámica tosca ou común local mostra toda unha serie de aspectos que a emparentan coa morfoloxía da cerámica común castrexa. No que atinxe á decoración, na cerámica de tradición romana predominan as acanaladuras e os bruñidos, mentras que na común local abundan as acanaladuras ondulantes e as molduras, motivos moi característicos da cultura castrexa, á que parece recurrirse nesta última etapa da cultura galaicorromana.

Por outra banda, é de destaca-la presenza de formas que van ser características da Alta Edade Media, tal como se deduce da tipoloxía dalgúns bordes.

No que atoinxe á cerámica de engobe vermello, compre suliñar que xa carece da súa cor característica, con tendencia cara a tonos mais escuros, practicamente granate.

En definitiva, tódalas características sinaladas apuntan para a datación da cerámica común de Noville en épocas moi serodias, posiblemente posterior á segunda metade do s. IV d.C.

No referente á procedencia das vasillas, parece bastante probable que se trate en tódolos casos de cerámica de fabricación local ou comarcal como máximo, entendendo por tal o ámbito do convento lucense. As vasillas elaboradas con pastas máis toscas é moi posible que se trate dunha produción propia, especialmente aquelas que reflexan unha morfoloxía de transición ó mundo medieval. Nas produción de maior calidade parece probable, sin embargo, que o ámbito sexa máis amplo, posiblemente toda a metade norte galega, dada a enorme difusión existente nesta área de vasillas de características moi semellantes as aquí atopadas, tal como demostran os achados cerámicos de xacementos tan significativos como Lugo, Viladonga, Cidadela ou A Coruña.

3.- Xoiería (por Ladislao Castro Pérez)

O único elemento de xoiería aparecido ata a data no xacemento de Noville é un pequeno fragmento de cadea de ouro atopado na campaña 1989 no perfil sur da cuadrícula V-4, no nivel III (nivel de ocupación, entre os ss. III e VI d.C.), nunha área exterior do edificio moi próxima á porta de entrada da cámara do *praefurnium*.

Esta pequena xoia (FIG. XII) mide 4,5 cms. de longo e probabelmente formase parte dun colar. Consta dos seguintes elementos: seis contas bitroncocónicas de pasta vítrea azul (cor cobalto claro), desiguais e desgastadas; catro eslabóns *loop-in-loop* en forma de 8; outros dous eslabóns en forma de S que serven de enlace entre o peche e os eslabóns *loop-in-loop*⁴⁷; e a femia dun peche que moi probablemente sería de gancho e ollal.

⁴⁷ Na terminoloxía inglesa sobre cadeas existe unha diferenza neta entre dous conceptos: *link* e *loop*. O primeiro aplícase ós eslabóns das cadeas simples, e nel cabería integra-los dous eslabóns en S da de Noville. O termo *loop*, traducible por lazo, designa eslabóns de cadeas máis complexas, das que os catro eslabóns en 8 de Noville serían un paradigma relativamente sinxelo. Véxase OGDEN, J.: *Jewellery of the Ancient World*, Londres, 1982; LEMAIGRE, A.C.: "Change and necklaes", in HACKENS, T. e WINKES, R. (Eds): *Gold Jewelry. Craft, style and meaning from Mycenae to Constantinople*, Louvain-la-Neuve, 1983, pp. 205-210; UNTRACHT, O.: *Jewelry. Concepts and Technology*, Nova Iorque-Londres-Toronto, 1985.

Polo seu contexto estratigráfico, así como pola súa morfoloxía, a cadea de Noville pode datarse en época tardorromana. Agora ben, é difícil e arriscado establecer con certa seguridade si se trata dunha importación -o que é probable dada a ausencia desta clase de cadeas nesta parte da Península- ou dunha imitación local, entre outras cousas porque a partir do período helenístico a orfebrería mediterránea uniformízase en tódolos aspectos -técnicos, ornamentais e iconográficos-, uniformidade mantida ó longo da época romana. Non obstante, hai que considerar que polo menos no Levante peninsular traballaron orfebres gregos durante un longo período de tempo e que serían os responsables de obras tan significativas como a diadema de Xávea ou as arracadas de Santiago de Espada. Por outra parte, cabe facer mención da destacable capacitación técnica de moitos orfebres peninsulares, que ven puideron ter copiado obxectos importados. O exame ó traveso da lupa binocular do fragmento de cadea de Noville permite apreciar fendas ou costuras helicoidais en tódolos fíos dos eslabóns, é dicir, son fíos obtidos a partir de finas láminas enroladas segundo a técnica máis correntemente empregada para a fabricación de fíos ou arames de ouro. Un aspecto que interesa suliñar é a presenza de dous eslabóns en forma de S, sin soldadura, entre o peche e o resto da cadea; este é un feito pouco frecuente e á vez sintomático, ben sexa da mediocre calidade da xoia, ben dunha reparación antiga da mesma.

A ventaxa das cadeas *loop-in-loop* sobre as simples radica en que cada eslabón pode ser soldado independentemente e con anterioridade a realización da cadea. Deste xeito, evítanse os riscos da soldadura -caso de non controlar perfectamente a temperatura- segundo van enganchándose eslabóns; de feito, as cadeas simples son pouco resistentes se os eslabóns non están soldados e esta operación só pode ser realizada cando xa están montados, razón pola cal costuman ser eslabóns abertos. Nas *loop-in-loop*, pola contra, os eslabóns sóndanse antes da ensamblaxe e logo vanse unindo a xeito de lazo. Este tipo de cadeas é pródigo no uso do arame: unha cadea *loop-in-loop* normal pode precisar ó redor de 140 cms. de arame para cada 10 cms. de cadea.

Esta técnica é frecuente na área mediterránea desde épocas antigas, namentras que na zona que poderíamos chamar Hallstática e Laténiana predominan as cadeas simples. Aparece a mediados do terceiro milenio en Sumeria e Exipto, de orixe incerta, quizais desenvolvida a partir de traballos de cordelaxe, cestería ou coiro⁴⁸. Exténdese por Anatolia e o Exeo e, en Europa Occidental, xa se coñecen exemplos desde o s. VIII a.C. -determinadas xoias de influxo fenicio da Península Ibérica- e V a.C. -depósito de Vetersfelde ó norte dos Alpes-, continuándose en épocas máis tardías -cadeas das fíbulas de prata e colares do depósito votivo irlandés de Broighter, datados no s. I a.C.-.

Na orfebrería prerromana da Península Ibérica hai cadeas *loop-in-loop* datables no período de influencias orientais que A. Perea⁴⁹ inclúe no grupo de colares tipo B, con modelos simples - Serradilla-, dobres - Serradilla, Aliseda- e triples -El Carambolo-. Estes colares tipo B tamén aparecen no período ibérico como a cadea de prata en forma de cinta da provincia de Valencia⁵⁰, onde, partindo de dúas ou máis cadeas *loop-in-loop* sinxelas, únense lateralmente mediante un fío en zig-zag que pasa entre os eslabóns. A variante *loop-in-loop* dobre, consistente en introduci-lo último eslabón elíptico polos extremos dos dous anteriores, documéntase igualmente no ámbito da cultura castrexa, concretamente nas cadeas de suspensión dalgunhas arracadas de cronoloxía incerta: Estela, Laundos, Viladonga, Castro de Recouso, etc.

En época tardorromana as cadeas *loop-in-loop*, que a cotío constitúen colares provistos de diversos tipos de colgantes e contas⁵¹, acostuman presentar unha morfoloxía e técnica máis sinxela que en tempos

⁴⁸ ANDREWS, C.: *Ancient and Egyptian Jewelry*, Londres, 1990.

⁴⁹ PEREA, A.: *Orfebrería Prerromana. Arqueología del Oro*, Madrid, 1991, p. 146.

⁵⁰ PEREA, A.: *Op. cit.*, p. 218. Esta autora cree que esta xoia é unha peza importada que responde a tipos e técnicas gregas que nunca chegaron a incorporarse á produción peninsular, aínda que tamén podería se-la obra dun artesano grego afincado na Península (IDEM, p. 266).

⁵¹ Cifrese BECATTI, G.: *Oreficerie Antiche. Dalle Minoiche alle Barbariche*, Roma, 1955, pp. 115-119, e RUDOLPH, W.: *Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Beery*, Bloomington, 1973, p. 89.

precedentes. Nesta época, os eslabóns aplanados en forma de 8 empréganse frecuentemente, tal como é o caso de Noville: parte dun eslabón de forma elíptica dóbrase pola metade; outro eslabón igual introdúcese polos dous extremos do anterior, dobrándose tamén pola metade, e así sucesivamente ata chegar a obte-la cadea.

4.- Materiais varios

Incluiremos aquí toda unha serie de obxectos diversos de material pétreo e metálico aparecidos durante a excavación.

En pedra, cumpre suñña-la presenza dos obxectos seguintes: como elementos de tear, un fragmento de peso de forma circular (FIG. II, 7) e outro de *pondus* troncopiramidal (FIG. IV, 11), ámbolos dous realizados en esteatita; dentro do material agrícola, un fragmento do muiño plano barquiforme en granito (FIG. II, 6); como elementos de xogo, tres fichas circulares de pizarra -de 4 a 5 cms. de diámetro, unha delas con buraco central- e outra ovalada máis pequena -2 x 1,5 cms.- de factura máis coidada e cos bordes cortados en bisel (FIG. IV, 7-10). Por último, outro obxecto excepcional tamén en pizarra (U3/III): trátase dunha pequena placa rectangular de pizarra (8,7 por 5,5 cms.), cos bordes perfectamente biselados, e totalmente chea de inscricións incisas capitais e cusivas polas dúas caras e parte dos bordes. A peza, tipolóxicamente unha *coticula* ou plaqueta de usos médicos, funcionou posteriormente -segundo se desprende do estudio das inscricións- como amuleto máxico-protector para o seu propietario, o carnicero ou traballador de lá SECVUNDVS CAETVS e, xa por último, como un simple taboleiro de xogo portátil ou *tabula latrunclata*⁵².

Os achados metálicos foron escasos. En bronce apareceron pequenos restos moi alterados -un deles un pequeno fragmento de lámina- pertencentes a dous obxectos inidentificables (S3/III e U3/III) e máis a única moeda aparecida ata agora no xacemento (R7/II), por desgracia moi degradada e totalmente ilexible, pero que posiblemente, dado o seu tamaño -2,2 cms. de diámetro- e escaso grosor, deba ser un pequeno bronce baixoimperial ou incluso posterior. En ferro, exceptuando os xa mentados cravos e grapas en T, aparecen abundantes restos de escoria de fundición (concentrados esencialmente na zona exterior da cámara do *prae-furnium*), así como algún outro pequeno obxecto totalmente degradado e inidentificable.

Compre destacar, sin embargo, a presenza dun pequeno fragmento de anel de ferro moi alterado pola corrosión, o que impide discernir con claridade as súas características morfoloxías (FIG. IV, 16). Probablemente de contorno circular (16 mms. de diámetro inferior) e sección plano-convexa, o aro ensánchase progresivamente para rematar nun chatón ou mesa rectangular plana (8 x 9,5 cms.) algo sobreelevada onde se observan restos de recubremento superficial noutro metal, posiblemente chumbo ou prata. Esta morfoloxía, a pesar de carecer de calquera inscrición ou decoración grabada, remonta claramente a modelos noutros metais (sobre todo bronce) de época baxioimperial⁵³ -esencialmente o s. IV d.C. ou incluso posterior- dadas, as analoxías formais existentes con algúns aneis hispano-visigodos⁵⁴. O anel de ferro foi o primeiro que usaron os romanos, extendéndose este costume ata finais da República como signo de distinción: durante o Imperio, sin embargo, o progresivo incremento do luxo (agora é o anel de ouro o verdadeiro símbolo de riqueza e poder, podendo levalo exclusivamente os cidadáns romanos), fixo que os aneis

⁵² Non nos extendemos na análise desta importantísima peza, epigráficamente excepcional, dado que xa foi obxecto dun estudio monográfico (PÉREZ LOSADA, F.: "Una pieza epigráfica excepcional procedente de Noville (Mugardos, A Coruña, Galicia)", comunicación ó II Congreso Peninsular de Historia Antiga (Coimbra, 18-20 Outubro 1990), no prelo.

⁵³ Cifrese MARSHALL, F.H.: *Catalogue of the Fingers Rings, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, Londres, 1907, (reimpresión 1968), nº 203, 649-651, 653 e 1191. Modelos semellantes en bronce tamén aparecen en Conimbriga (FRANÇA, E.A.: "Anéis, braceletes e brincos de Conimbriga", *Conimbriga*, VIII, 1969, nº 16, 17 e 67.

⁵⁴ REINHART, WM. "Los anillos hispano-visigodos", *Archivo Español de Arqueología*, XX, nº 68, 1947, nº 49, 51-54, 65 e 68.

de ferro quedasen relegados ás clases baixas de condición servil⁵⁵. De calquera maneira, é durante o Baixo Imperio cando se propaga enormemente, xunto cos de bronce, o seu uso, desprovistos xa do seu contido honorífico ó se converteren en simples obxectos de adorno e protección máxico-religiosa⁵⁶.

5.- Restos malacolóxicos (por José Manuel Vázquez Varela)

No proceso de excavación recuperouse un conxunto de cunchas de moluscos mariños que, malia o seu limitado número e elevado grao de fragmentación, é susceptible de proporcionar datos de grande interese sobre a explotación dos recursos mariños. A pesar de que isto dificulta a identificación e a medida das especies, o feito de que fosen recollidas con detalle, cousa todavía non demasiado frecuente, permite unha análise que aporta valiosos datos sobre o uso do mar ó longo do período de ocupación do xacemento.

A mostra.-

As catro mostras estudadas, correspondentes á totalidade dos achados da campaña 89, proceden de dúas áreas arqueolóxicas diferenciadas. As atopadas nas cuadrículas T7 e T8 proveñen dunha zona de cociña; a súa asociación con ésta, xunto con osos de animais e cerámica común, indica que son restos de alimentación. As recollidas nas cuadrículas T3 e T4 corresponden á cámara de *praefurnium*; igualmente asociadas á presenza de osos e restos cerámicos, polo seu contexto arqueolóxico tamén poden ser interpretadas como restos de comida. Compre sinalar que tódolos restos malacolóxicos atopados proceden da base do nivel II ou de derrube da construción, indicándonos en principio unha cronoloxía coetánea ás últimas fases de vida na *villa*.

Transcribimos a seguir a táboa de datos das mostras, con indicación de número mínimo de exemplares de cada especie. Na columna da esquerda van os nomes científicos das especies, na seguinte o número de individuos de cada unha, e por último os nomes comúns en galego.

ESPECIES	Nº DAS MOSTRAS					NOME COMÚN
	T-3	T-4	T-7	T-8	TOTAL	
OSTREA EDULIS	-	28	5	9	42	OSTRA
PATELLA VULGATA	-	5	38	18	61	LAPA
VENERUPIS DECUSSATA	+	43	1	6	50+	AMEIXA FINA
MYTILUS	+	2	-	-	2+	MEXILÓN
ASTRAEA RUGOSA	-	-	1	3	4	'PEONZA RUGOSA'
CRASSOSTREA ANGULATA	-	2	1	-	3	OSTIÓN
CERASTODERMA EDULE	-	2	+	-	2+	BERBERECHO
VENUS VERRUCOSA	-	-	1	-	1	CARNEIRO ('ESCUPIÑA GRABADA')
CLAMYS VARIA	-	-	-	1	1	ZAMBURIÑA
LITTORINA LITTOREA	-	-	-	1	1	MINCHA, CARAMUXO ('BIGARO')
LITTORINA SAXATILIS	-	-	-	-	1	MINCHA, CARAMUXO ("BIGARO")

A fragmentación das cunchas dificultou a identificación das especies, o recuento do número mínimo de individuos e a súa medición, polo que tomamo-la lonxitude máxima salvo no caso dos gasterópodos onde se estimou a altura, que a cotío e a súa dimensión maior.

⁵⁵ MARSHALL, F.H.: *Op. cit.*, p. XXXV.

⁵⁶ CASAL GARCÍA, R.: Uso y significado de las Gemas en el Mundo Romano", *Gallaecia*, VII, 1984, pp. 149-156.

O contido das mostras é o seguinte:

T3. Hai restos dun número indeterminado de exemplares de *venerupis decussata* e de *mytilus*.

T4. Viontaoito exemplares de *ostrea edulis* -dos que doce miden ò redor de 80 mms.- cinco de *patella vulgata*, corenta e tres de *venerupis decussata* -media de 49,1 mm., e variación de 41/62mms.-, dous de *mytilus*, dous probables de *crassostrea angulata* e dous de *cerastoderma edule*.

T7. Cinco exemplares de *ostrea edulis*-un deles mide 83 mms.-, trinta e oito de *patella vulgata* -media de 40,5 mms. e variación de 35,48 mm., un de *astraea rugosa*, un de *crassostrea angulata*, fragmento de *cerastoderma edule* e unha cunha de *venus verrucosa*.

T8. Procedentes de perfil sur desta cuadrícula hai tres exemplares de *ostrea edulis* -96,8 e 44 mm.-, tres de *patella vulgata* -43 e 41 mm.-, tres de *venerupis decussata* -52 e 46 mm.-, un exemplar de *astraea rugosa* -45 mm. de altura- e un exemplar de *clamys varia* de tamaño regular. Na mostra atopada no resto da cuadrícula hai seis exemplares de *ostrea edulis*, quince de *patella vulgata* -media de lonxitude máxima de 40,8 mm. e unha variación de 36/45 mm.-, catro de *venerupis decussata* -media de 40 mm. e variación de 34/47 mm.-, e dous de *astraea rugosa* -un de máis de 45 mm. de altura e o outro de 50 mm.-.

Interpretación

A fauna mariña está composta por once especies de moluscos dos que sete son bivalvos e catro gasterópodos. Un reducido grupo -mexilón, lapa e mincha- proceden do sustrato rochoso mentras que o resto proveñen de zonas onde abundan os sedimentos.

Coa excepción do grande caracol -*astraea rugosa*- hoxe desaparecido das costas galegas, os exemplares poideron ter sido recollidos na zona intermareal en lugares inmediatos e próximos ó xacemento. É posible que a *clamys varia* -zamburiña-, fose capturada por debaixo do nivel da baixamar máis viva do ano. O marisqueo puido ser realizado con instrumentos moi sinxelos tipo fouce, enxada, coitelo ou rasqueta ou simplemente coas mans núas coa única excepción da *astraea rugosa*. Esta debeu ser capturada con artes de fondo, ben fose obxecto dunha captura sistemática ou ben formase parte dun conxunto indiscriminado de especies dos fondos mariños mariscadas coas artes adecuadas á profundidade.

A pesar das limitacións cuantitativas e cualitativas da mostra, pode apreciarse un certo predominio da explotación de ostras e ameixas finas, das que se escollen exemplares de bó tamaño. As dimensións dos exemplares apunta cara a un aproveitamento sin dificultades dos de bó tamaño, o que é indicativo da selección dun recurso abundante que non está sobreexplotado. Este dato, xunto coa variedade das especies citadas e a presenza dunha de fondo, é síntoma da importancia da explotación dos recursos mariños.

A comparación cos restos malacolóxicos doutros xacementos arqueolóxicos galegos, protohistóricos e romanos, indica que a fauna de Noville encaixa ben co mundo galaicorromano. Este tipo de explotación do mar é característico da fase que denominamos "intensificación do aproveitamento" no noso modelo sobre a evolución das relacións do home e o mar en Galicia desde as orixes ata a Alta Edade Media, caracterizado por un uso máis intenso dos recursos mariños, desde o punto de vista cuantitativo e cualitativo, que nas etapas anteriores. Neste mundo galaicorromano establécense unha serie de pautas de uso e explotación do mar que perdurarán ata os nosos días.

A presenza de *astraea rugosa* e a moi posible de *crassostrea angulata*, desaparecidas nas augas galegas, pode interpretarse como indicativa dalgún cambio ecolóxico no mar desde esta época ata os nosos días, quizais un enfriamento da temperatura das augas, extremo que deberá ser comprobado á luz de restos malacolóxicos de diferentes datas e dos documentos históricos.

Cabe suliñar a título de hipótese de traballo que é posible que parte da produción marisqueira de Noville estivese destinada á exportación cara ó interior de Galicia, pois nalgúns lugares como *Lucus Augusti* ou a *villa* pontevedresa de Porta de Arcos (Rodeiro) encóntranse restos de mariscos nunha cantidade que da a entedner un aprovisionamento regular, o que implica a existencia de centros produtores na costa.

6.- Restos óseos de macromamíferos (por Carlos Fernández Rodríguez)

O conxunto dos restos óseos recuperados na villa romana de Noville compónse dun total de 45 fragmentos de pequeno tamaño (na súa maioría esquilas menores de 5 cms. de lonxitude máxima), produto principalmente da alta fragmentación dos osos largos do esqueleto postcraneal.

Dúas son as zonas do xacemento de onde proceden as evidencias óseas: a área da cociña (R7, S7 e T7) e a sala que alberga o *praefurnium* (T4) co seu vertedeiro exterior asociado (U3), en ámbolos dous casos asociados a restos malacolóxicos e outras evidencias arqueolóxicas (cerámica común, etc.), indicando claramente que se trata de restos de alimentación. A nivel estratigráfico, a maioría dos restos proceden do nivel III ou de ocupación, constatándose tamén a súa presenza no nivel II ou de abandono e derrube da edificación.

De calquera maneira, o estado de conservación dos restos non presenta diferencias en función das distintas zonas ou niveis de procedencia, sendo sempre moi deficiente. Evidentemente, isto lévanos a considerar que o factor determinante para esta alta degradación débese a condicións de tipo postdeposicional, principalmente ó medio sedimentario (acidez do solo) e á actividade de organismos vexetais (raíces). Isto conduciu á fragmentación da superficie cortical ósea -a "exfoliación"⁵⁷- e á conseguinte alta fragmentación dos restos.

A fragmentación e mal estado de conservación sinalados, implica en consecuencia un baixo número de restos identificables: únicamente cinco, o que supón o 11,1% do total.

Tódolos restos identificados proceden de ovicápridos, sin que en ningún caso fose posible dispór dos caracteres diagnósticos que nos permitisen distinguir si se trata da ovella (*ovis aries*) e/ou da cabra (*capra hircus*). As partes do esqueleto representadas na mostra analizada, son, no nivel III, un fragmento de lámina escapular, un fragmento de corpo vertebral sin fusionar, e un fragmento mesioproximal da 1ª falanxe; e, no nivel II, un fragmento medial de diáfise de radio e outro fragmento medial de diáfise de fémur.

O único resto ó que se lle puido tomar unha medida de interese biométrico é a 1ª falanxe, presentando una anchura proximal de 8,8 mms.

A presenza de ovicápridos é habitual nas mostras óseas de xacementos de época romana no Noroeste Peninsular, tal como xa viña sendo común nos niveis prerromanos dos castros galaicos⁵⁸, constituíndo, xunto ós bóvidos, as especies dominantes. En recentes análises todavía inéditas tamén temos constatada a presenza de ganado ovino e caprino en mostras procedentes do campamento de Cidadela (A Coruña) e do castro de Viladonga (Lugo), ámbolos dous xacementos situados cronoloxicamente no Baixo Imperio.

7.- Conclusión

O estudio en conxunto do material arqueolóxico aparecido en Noville confirma sobradamente, a nivel estratigráfico, a importancia do nivel III de ocupación. Tomando as cerámicas da campaña 89 -que son practicamente a totalidade das recuperadas no xacemento- como elemento significativo, a distribución dos fragmentos por niveis é a seguinte:

Nivel I:	143 (10,7%)
Nivel II:	190 (14,2%)
Nivel III:	951 (71,2%)
Atribución dubidosa ou proc. descoñecida:	50 (3,7%)

⁵⁷ JOHNSON, E.: "A Framework for Interpretation in Bone Technology", in LEMOINE, G.M. e MACEACHERN, A.S. (Eds.). *Carnivores, Human Scavengers & Predators: A Question of Bone Technology*, Proceedings of the Fifteenth Annual Conference, The Archaeological Association of the University of Calgary, Calgary, 1983, pp. 55-93.

⁵⁸ Vêxase, por exemplo, VÁZQUEZ VARELA, J.M.: "Bases paleontológicas para el estudio de la ganadería de la Cultura castreña", *Compostellanum*, XVIII, 1973, pp.: 309-316; PENEDO ROMERO, R.: "Datos paleontológicos sobre la ganadería de la Cultura castreña en Galicia", *Trabalhos de Antropología e Etnología*, 28, 1988, 325-340.

Respecto á distribución espacial polo xacemento (FIG. I), tamén compre sinala-la existencia de certas zonas de concentración altamente significativas e que apoian as interpretacións propostas para algunhas das estancias. Considerando exclusivamente o nivel III como o máis indicativo, a localización dos achados cerámicos é a seguinte:

Cámara do <i>praeurnium</i> (cata 1)	334 (35,1%)
Zona exterior adxacente á anterior (cata 1)	479 (50,4%)
Cociña (cata 2)	126 (13,2%)
Zona da galería transversal (cata 2 e 3)	11 (1,1%)

A localización destes fragmentos cerámicos (extensible, a excepción do material de construción, ó resto do material) concéntrase, xa que logo, en aquelas estancias de uso funcional ou servil (cociña, cámara do *praeurnium*), sendo moi escasa nas estancias "nobres" -salas do hipocausto, sala absidiada- ou de paso -corredor ou galería transversal-. Compre destacar ademais que a área exterior da cámara do *praeurnium* confírmase como unha zona de vertedeiro produto da limpeza do mesmo, en especial contra o muro (¡só na cuadrícula U3, excavada moi parcialmente, apareceron 247 fragmentos!).

Os distintos tipos de achados achégannos informacións varias sobre as diversas actividades realizadas na *villa*. É evidente a súa íntima relación co mar, non só como fonte básica de alimentación (marisqueo intensivo tanto na costa como no mar) e quizais tamén base da súa actividade productiva (¿exportación de mariscos cara ó interior?) senón tamén como principal vía de comunicación co exterior (obxectos de importación marítima procedentes de ámbitos moi lonxanos). Por terra, sin embargo, tamén se deduce unha certa comunicación *co hinterland* próximo -Golfo Ártabro e metade septentrional do *Conventus Lucensis*-, actuando precisamente como centro de distribución dos produtos marítimos antes mencionados. Outras actividades como a gandería -restos alimentarios de ovicápridos, presenza epigráfica dun carniceiro ou traballador da lá-, a agricultura -muiño plano barquiforme- ou o tecido -peso e *pondus* de tear-, tamén están testemuñadas en maior ou menor grado.

Outros materiais tamén nos aportan datos sobre a vida cotiá e clase social dos seus habitantes. Curiosamente nos materiais atopados ata agora está mellor representado o persoal que traballa na cociña e no *praeurnium* (posiblemente de condición servil, tal como parece indica-la presenza do anel de ferro e parte das inscricións da *cotícula* de pizarra) que os propios *domini* da villa (ós que seguramente pertencería o colar de ouro). A presenza de elementos de xogo (fichas de pizarra, *tabula latrunculata*), moi extendidos entre as clases populares romanas, refrendaría esta interpretación.

A análise do material datable -esencialmente o de importación- implica, por último, apreciacións cronolóxicas moito máis precisas que as que se poden obter do estudo das estruturas constructivas. Resulta evidente que a fase principal de ocupación da *villa* desenvólvese desde mediados ou finais do s. III ata inicios ou mediados do s. VI d.C. -momento en que o xacemento, de modo pacífico, é abandonado-, con datacións centradas especialmente nos ss. IV e V d.C. A presenza, sin embargo, de determinados materiais altoimperiais parece indica-la existencia dunha fase anterior, entre mediados do s. II e mediados do s. III d.C., -¿será a etapa fundacional do edificio, corresponderá a unha fase previa de ocupación do lugar, ou se tratará simplemente de perduracións ocasionais de determinadas pezas?-, interrogantes polo de agora sin resposta que só futuras campañas e achados poderán resolver satisfactoriamente.

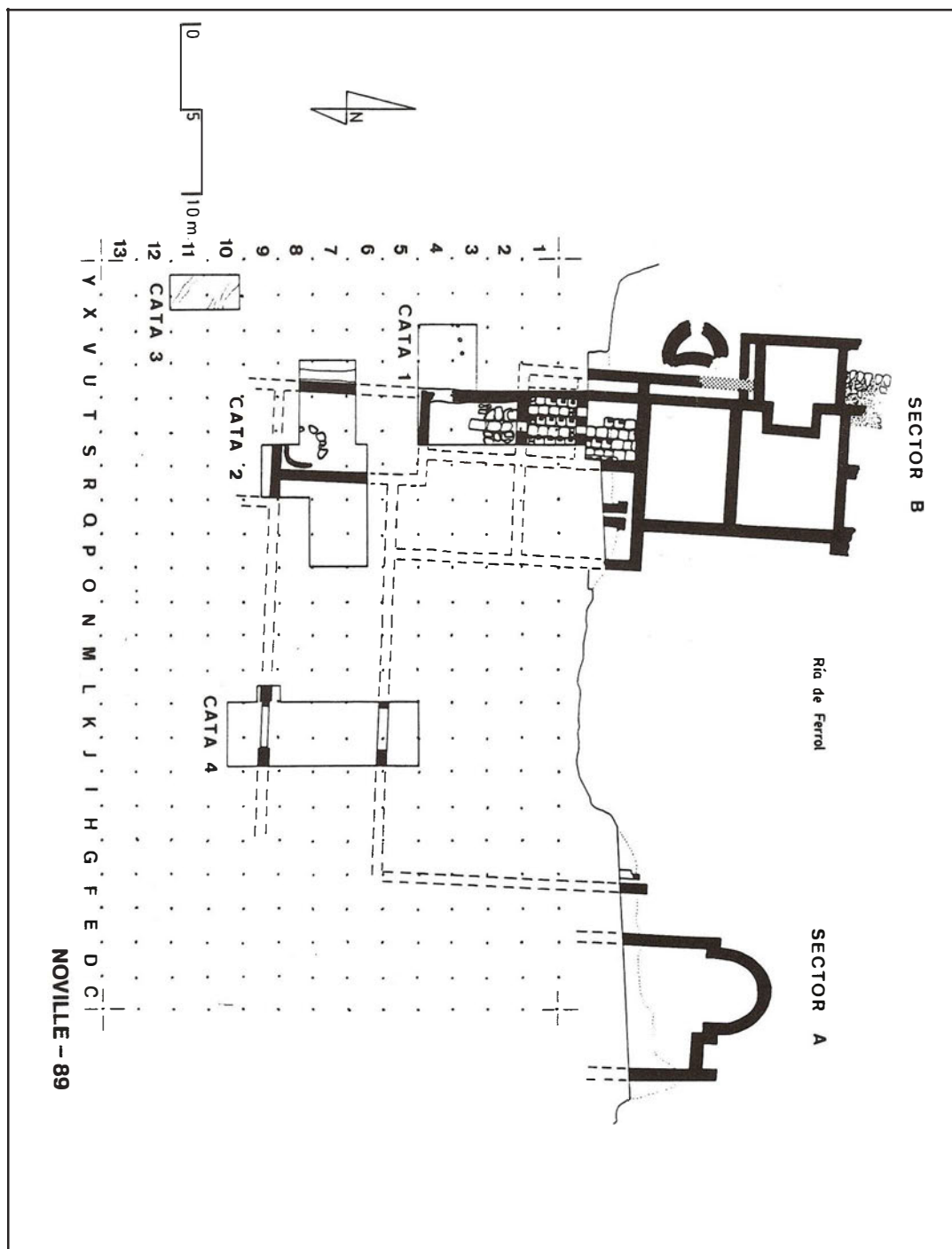

FIG. I.- Planimetría xeral das estruturas exhumadas no xacemento, coa localización das cuadrículas, catas e sectores excavados. Dibuxo X. Mª Lomba Martínez

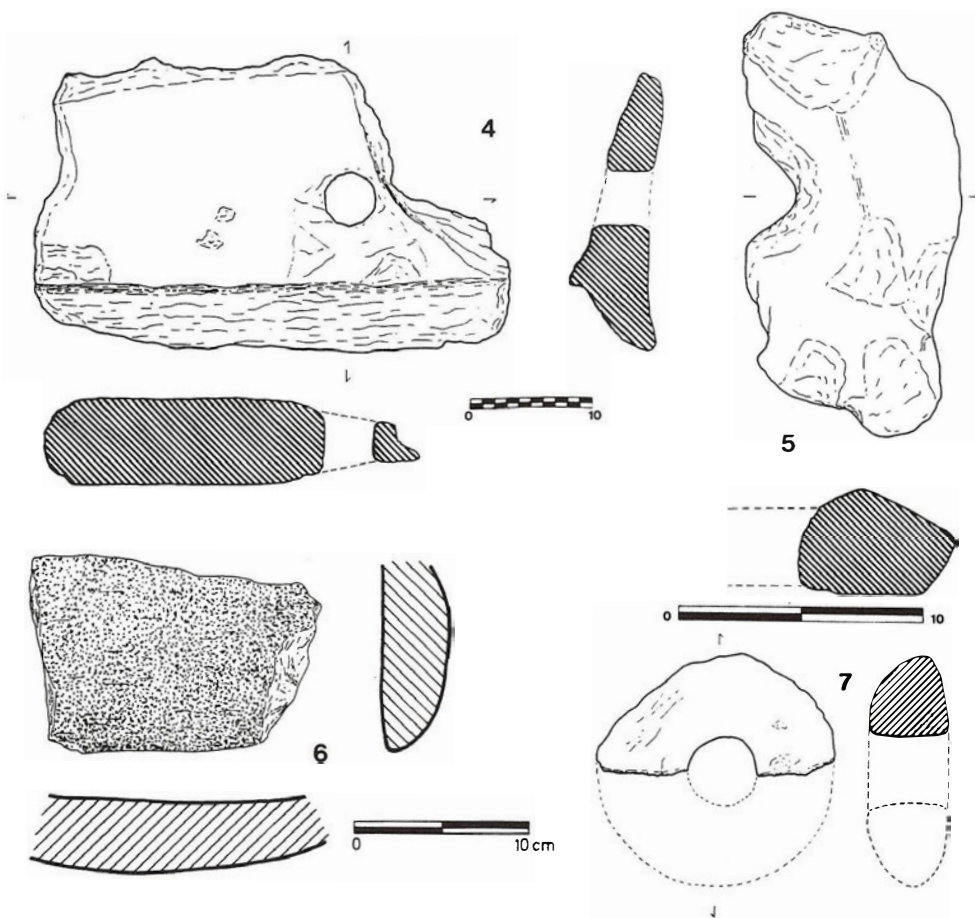
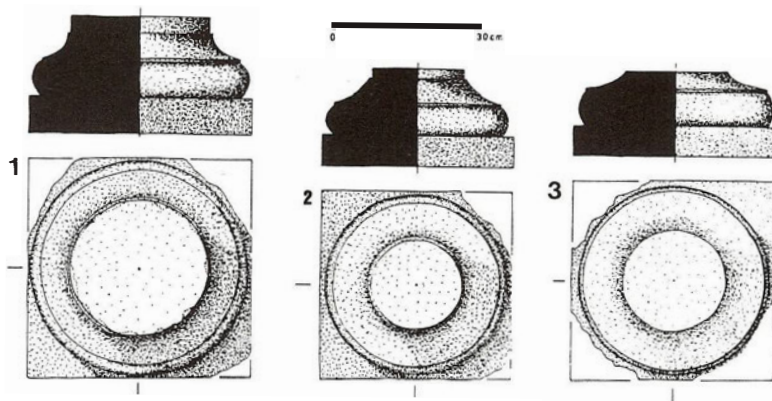

FIG. II.- **Material pétreo.** 1-3: Basas ou capiteis de columna (perfil costeiro do sector B / nivel II); 4-5: Goznes de portas (4: Descontextualizado na praia; 5: K9/I); 6: Muíño plano barquiforme (perfil costeiro do Sector A / Nivel II); 7: Peso de tear (T8/III). Dibuxos X.Mª Lomba Martínez (nos 1-3, 6) e F. Pérez Losada (nos 4-5, 7)

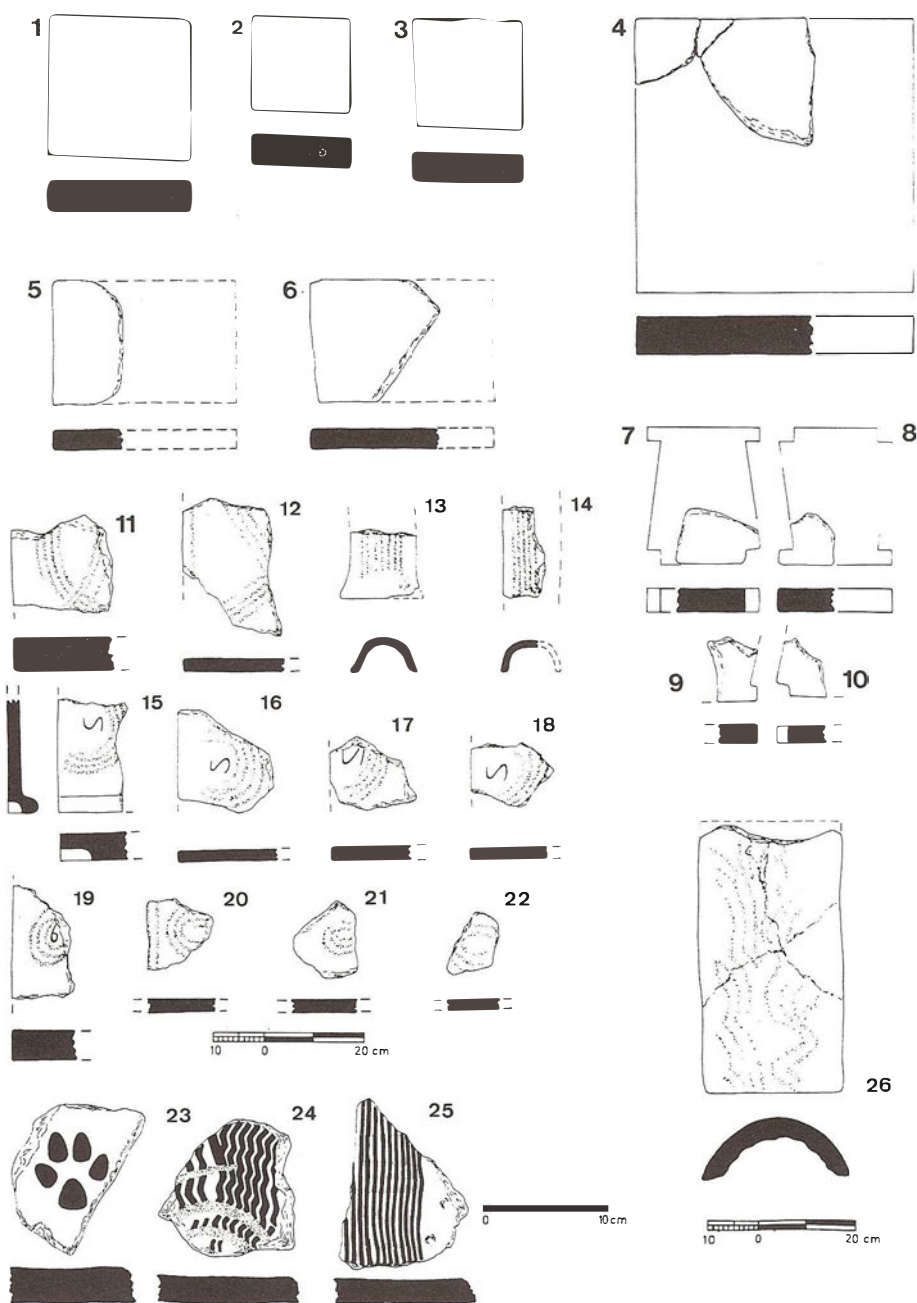

FIG. III.- **Cerámica de construcción.** 1: Ladrillo *pedalis*; 2-3: ladrillos *bessales*; 4: Ladrillo *bipedalis*; 5-6: Ladrillos *lydium*; 7-10: Ladrillos de entalle; 11-22: Dixitações e marcas incisas en ladrillos, ímbrices e téguas; 23: Pegada de animal en tégua; 24-25: Téguas peiteadas; 26: "Grande ímbrice". (Dibuxos X.Mº. Lomba Martínez)

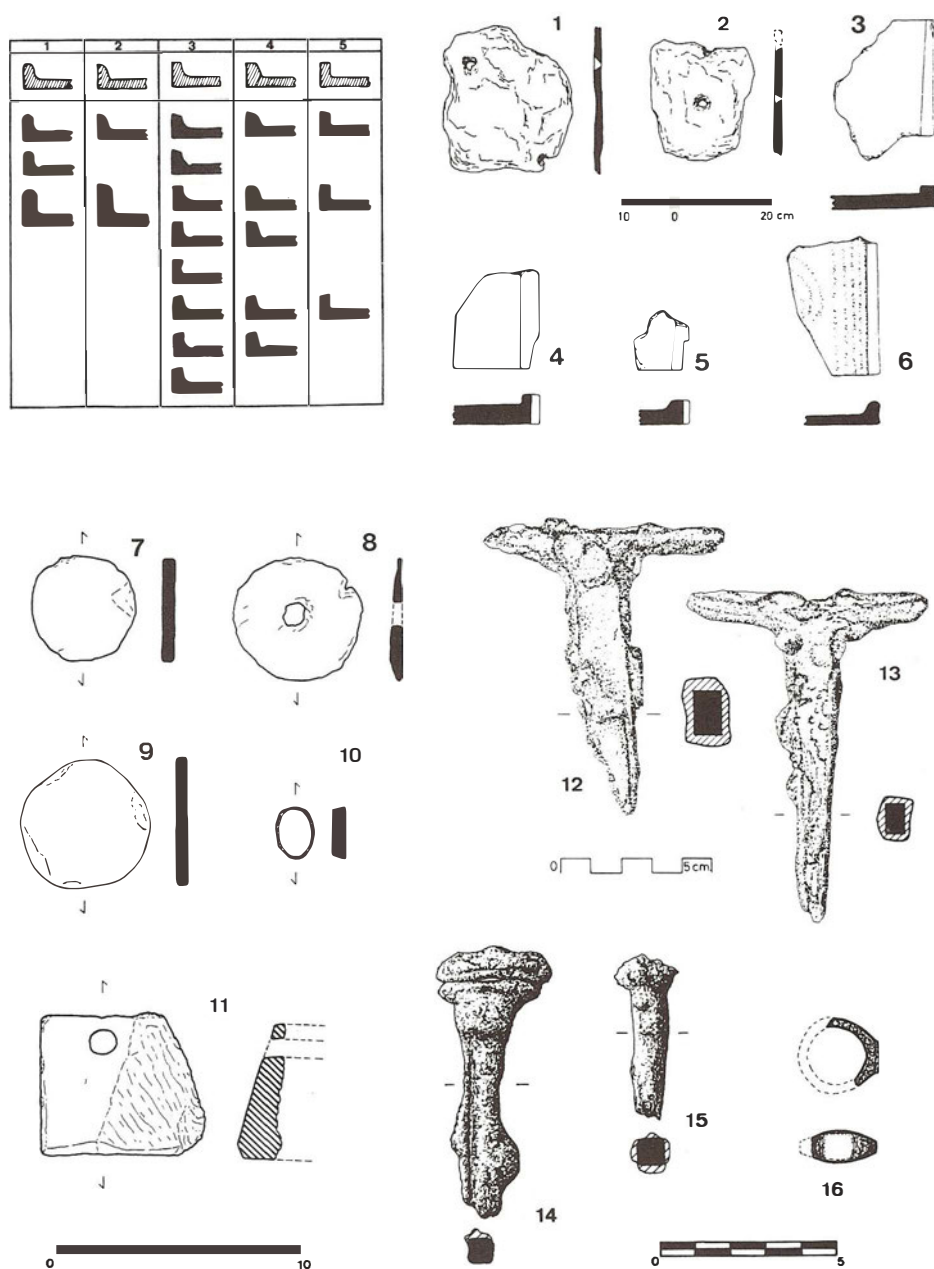

FIG. IV.- **Materiais varios:** Cadro tipolóxico de rebordes de tégalas. 1-2: Pizarras perforadas; 3-6: Tégalas con dixitacións e entalles; 7-10: "Fichas de xogo" en pizarra (7: U3/III; 8: T3/II; 9: S4/III; 10: K6/II); 11: Fragmento de *pondus* (V3/III); 12-13: Grapas de ferro en T (área do hipocausto); 14-15: Cravos; 16: Fragmento de anel de ferro (V3/III). Debuxos X.M^a. Lomba Martínez (nos 1-6, 12-15) e F. Pérez Losada (nos 7-11, 16)

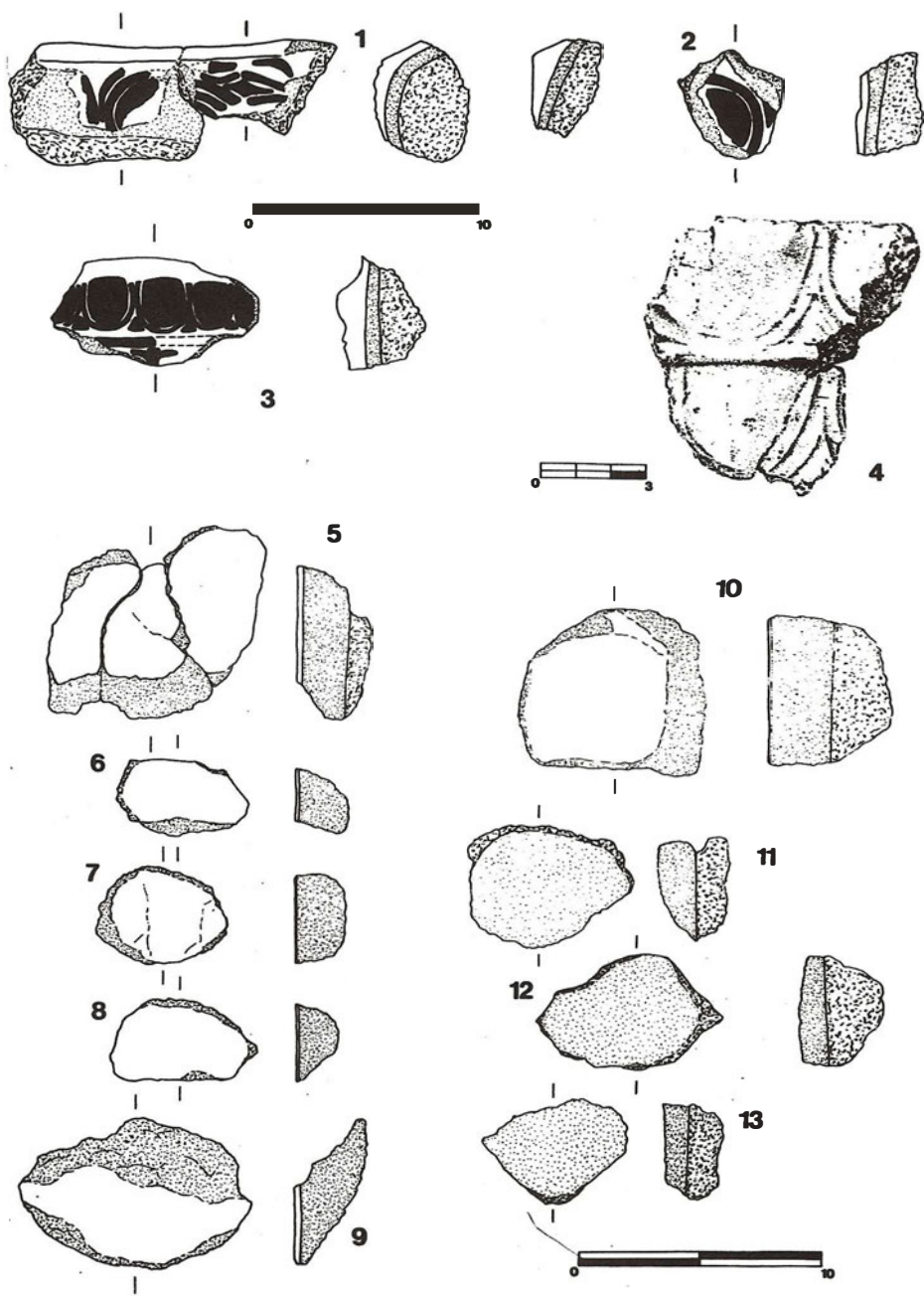

FIG. V.- Fragmentos de enlucido e estuco procedentes do área do hipocausto. 1-2: Frisos con decoración xeométrico-vegetal; 3-4: Frisos de ovos; 5-10: Fragmentos liso de enlucido; 11-13: Fragmentos de enlucido que xa non conservan a camada de acabado superficial. Dibuxos X. Mº. Lomba Martínez (nos 1-3), F. Carrera Martínez (nº 4) e F. Pérez Losada (nos 5-13).

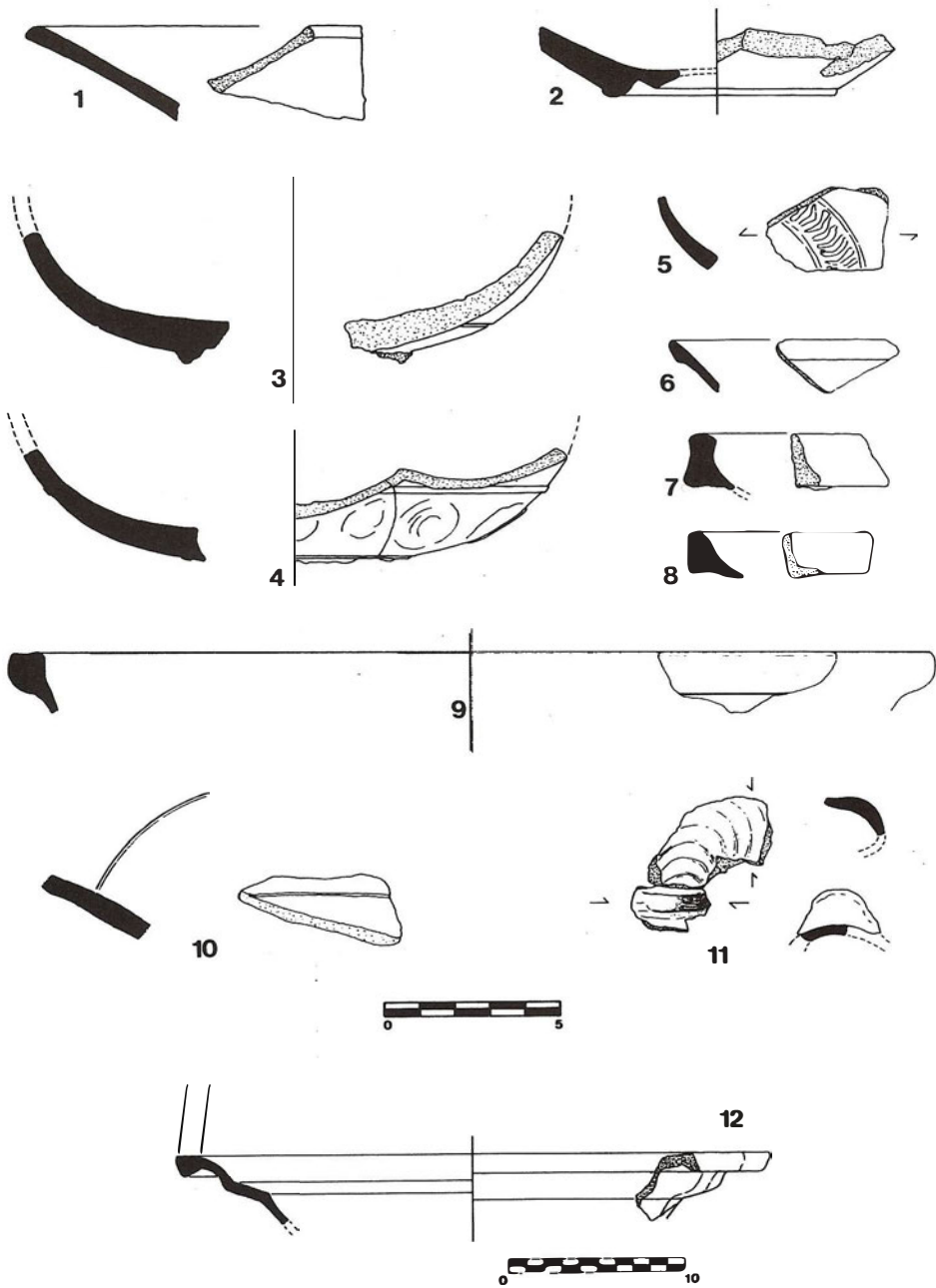

FIG. VI.- Cerámica de importación: sigillata e lucerna. T.S.H.: 1 (NOV89/721, U3/III), 2 (NOV89/1176, S6/III), 3 (NOV89/1279, S4/III), 4 (NOV89/1270-71, T3/III); T.S.H.T.: 5 (NOV89/816, V4/III), 6 (NOV89/777, V3/III); L.R.C.: 7 (NOV89/114, Y11/II), 8 (NOV89/1300, TO/I), 9 (NOV88/3, Sector B/II); T.S.C.D.: 10 (NOV88/1, Sector A/I), 12 (NOV89/942, K5/III); Lucerna: 11 (NOV89/1274-75, T4/II). Dibuxos J. Naveiro López.

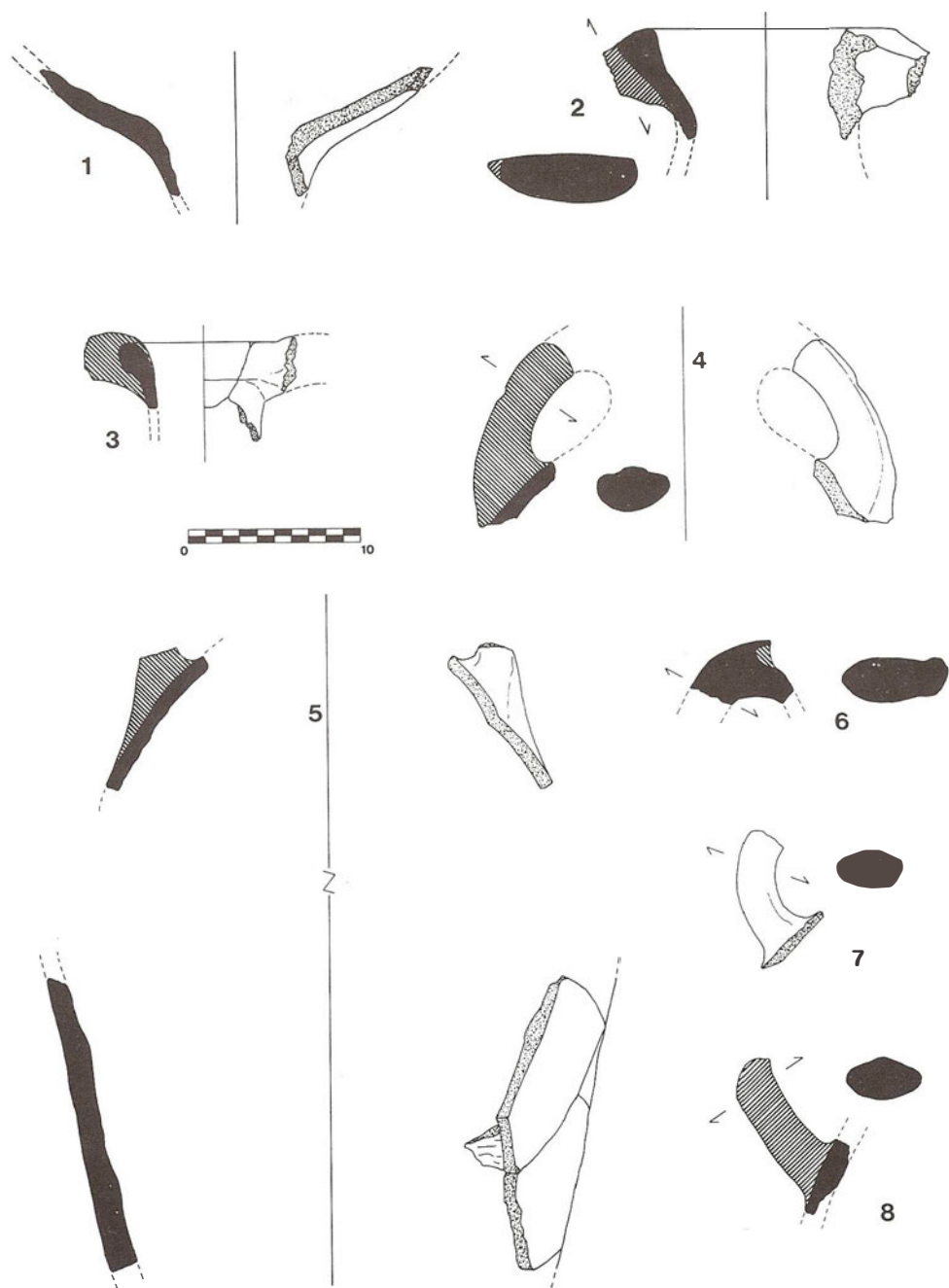

FIG..VII.- Cerámica de importación: ánforas. Lusitanas: 1 (NOV89/68, V3/III), 2 (NOV89/35, V3/I), 6 (NOV89/940, S4/III), 7 (NOV89/170, V4/I), 8 (NOV89/127, V4/III); Béticas: 4 (NOV89/672, Q6/II); Indeterminadas: 3 (NOV89/801-2, K6/II), 5 (asa: NOV89/187, S8/II; panza: NOV89/174 e 678, R6/II). Dibuxos J. Naveiro López.

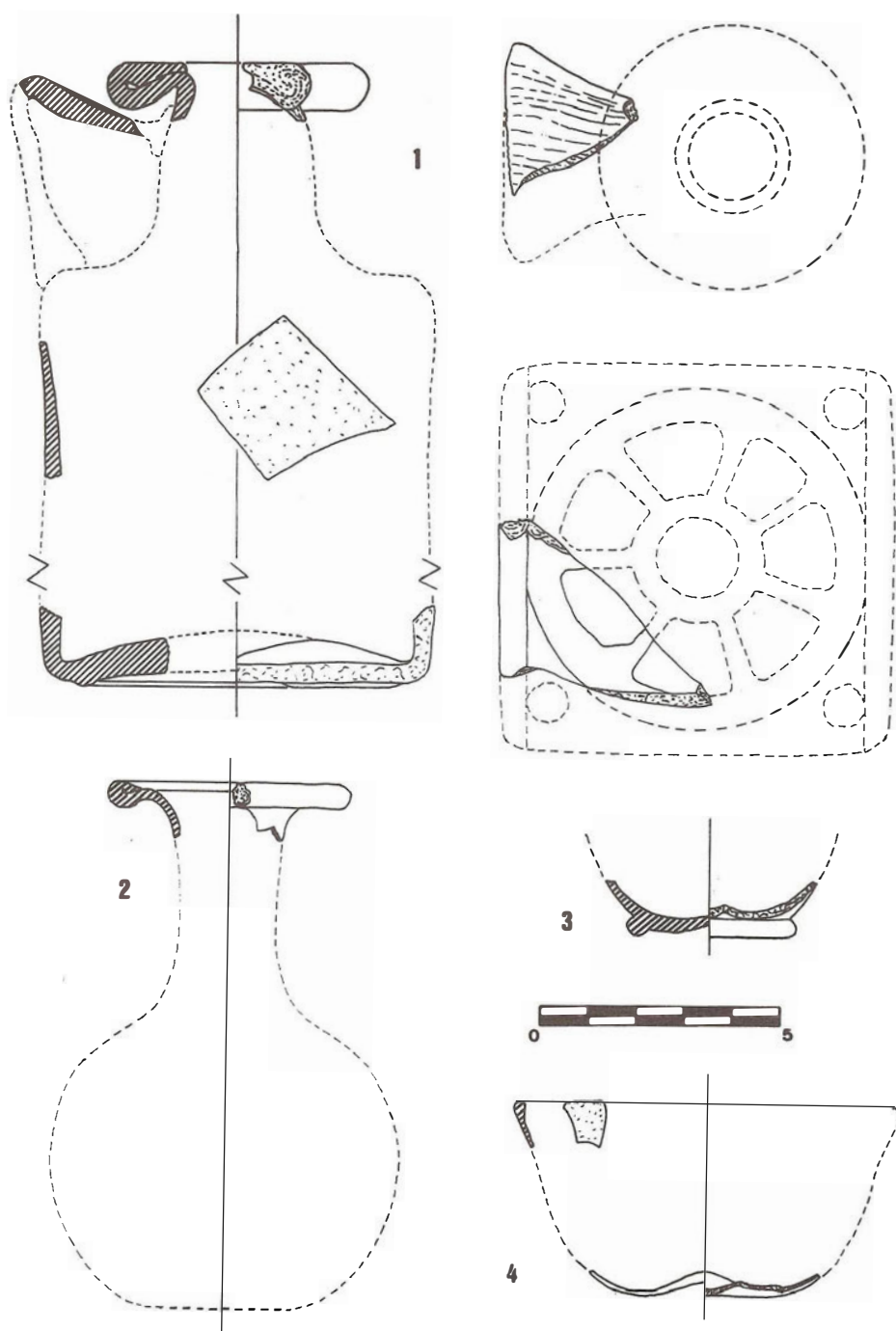

FIG. VIII.- **Vidros.** Altoimperiais: 1 (borde: NOV89/2-3, U8/II; asa: NOV89/5, U7/I; fondo: NOV89/4, S4/III; panza: NOV89/20, T8/II); Baixoimperiais: 2 (NOV89/8, U3/III, e NOV89/10, Q6/II), 3 (NOV89/6, R9/II), 4 (fondo: NOV89/7, R7/III; borde: NOV89/9, S7/III). Dibuxos J. Naveiro López.

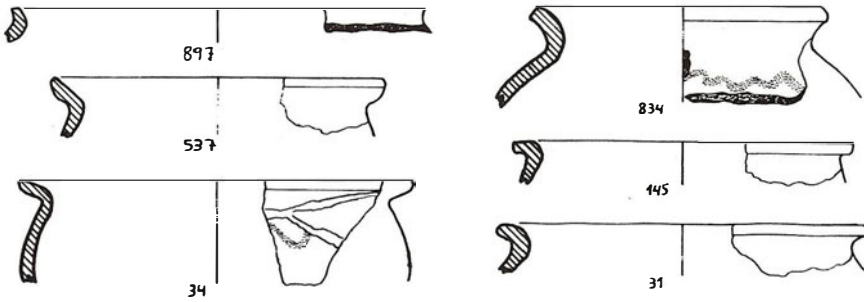
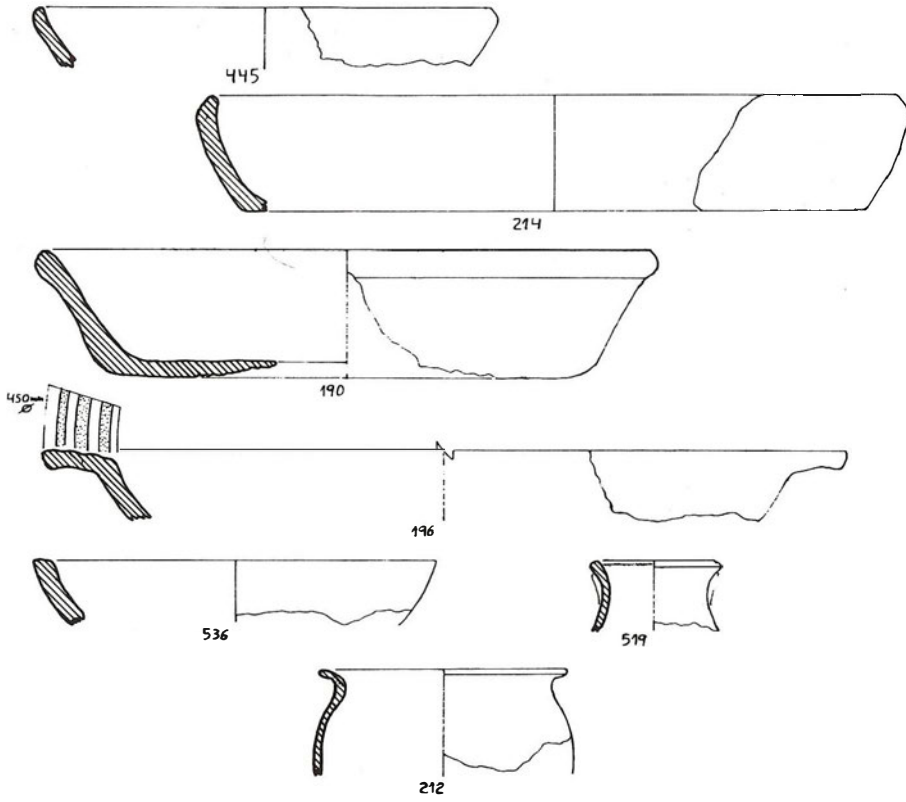

FIG. IX.- **Cerámica común:** 445 a 212: pratos, cuncas e xarras de engobe vermello; 897 a 31: olas de cerámica común (a numeración reflexa o número de inventario de cada peza). Dibuxos de F. Doval Galán.

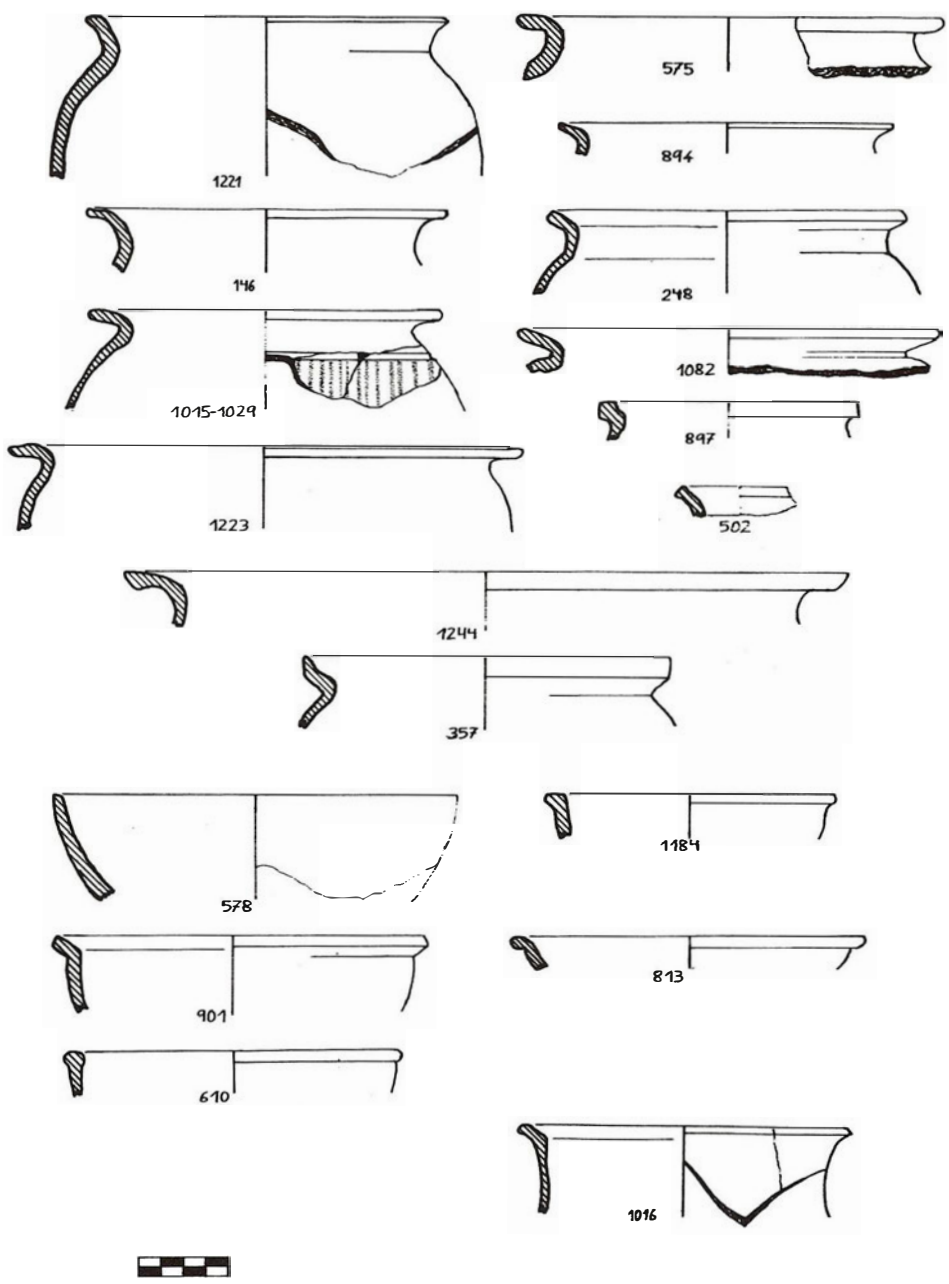

FIG. X.- **Cerámica común.** Tipoloxía de olas (1221 a 357), cuncas (578 a 813) e xarras (1016). A numeración reflexa o número de inventario de cada peza. Dibuxos F. Doval Galán.

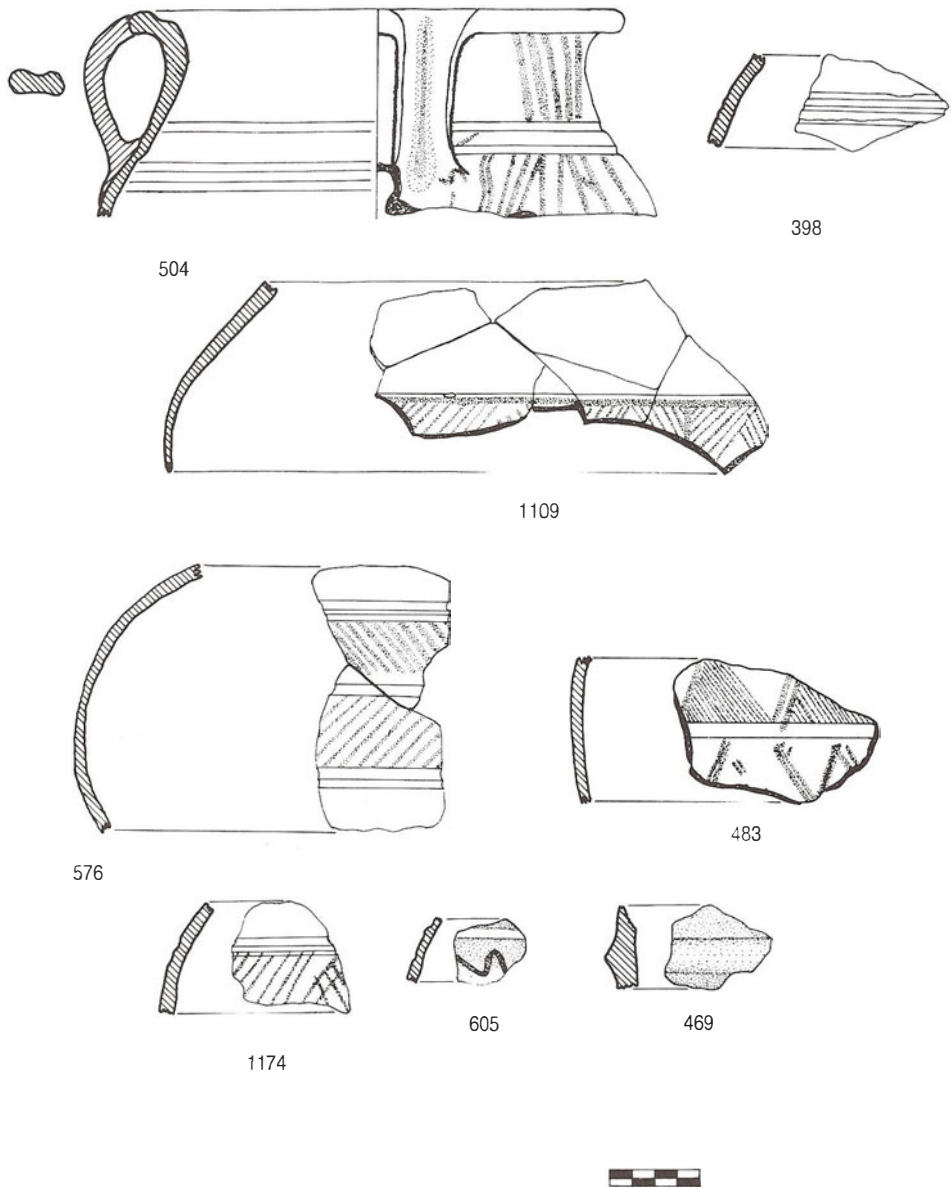

FIG. XI. - **Cerámica común.** Pezas decoradas (a numeración reflexa o número de inventario de cada peza). Dibuxos de F. Doval Galán.

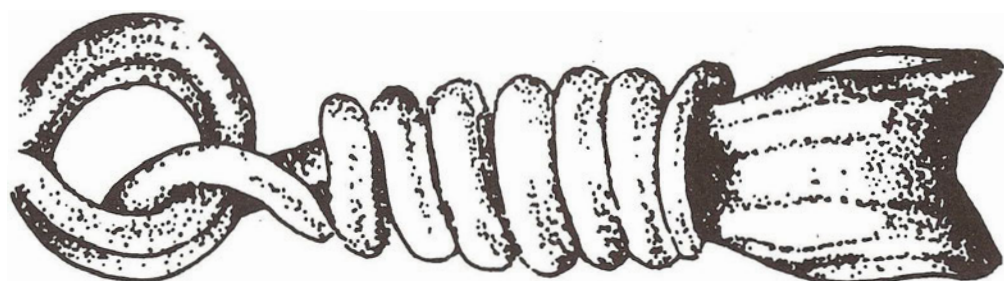
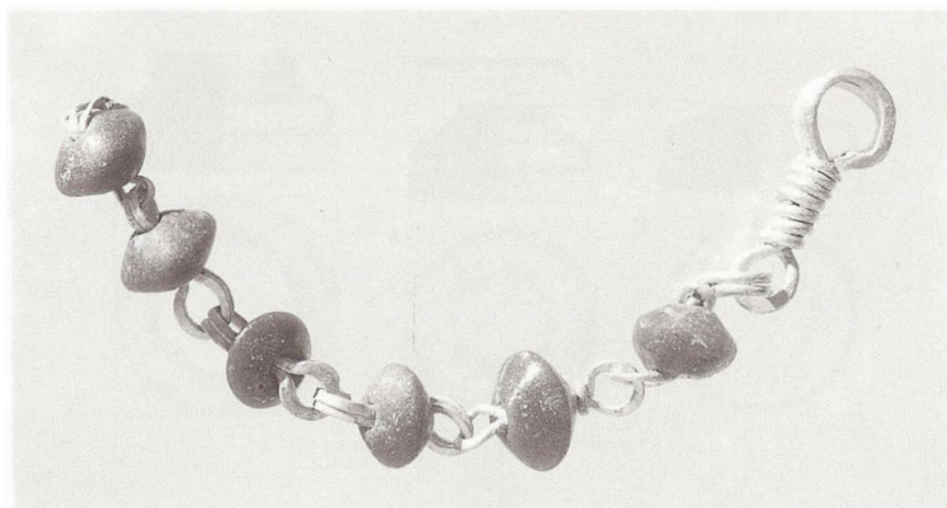

FIG. XII.- **Xoiería**. Fragmento de colar de ouro con doas de pasta vítrea e detalle do seu peche femia (V4/III).
Fotografía F. Pérez Losada; Dibuxo L. Castro Pérez.